

บทที่ 2

การเปลี่ยนแปลงของข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ อำนาจอธิปไตย กับโครงการทางอุดมการณ์ของรัฐ

ที่ ๗/๑๐๑

วันที่ ๘ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๓๐

ถึง เจ้าพระยาบวรราชนายก

ได้รับจดหมายลงวันที่ ๖ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๓๐ ว่า นายเพ่งเจ้าของหนังสือพิมพ์สามสมัย ได้ยื่นหนังสือสารภาพในการที่ได้ลงพิมพ์ในหนังสือสามสมัย วันที่ ๑ ที่ ๒ พฤษภาคม อันมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องเรือที่นึ่งมหาจักรีไปเกลยลิตาที่ช่องแสมสาร มีถ้อยคำสำนวนหยาบช้า เป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ กระทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศแลเสียแบบแผนอันดีในทางราชการ นายเพ่งรู้สึกตัวกลัวความผิดยอมเลิกหนังสือพิมพ์สามสมัยโดยทันที (เน้นโดยผู้วิจัย) แล้วเหตุที่เป็นไปแล้วนั้นเป็นด้วยความโง่เขลาที่รู้ไม่เท่าถึงการ แต่ความสัตย์จริงมิได้มีความตั้งใจที่จะคิดทุจริตประทุษร้ายต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลทางราชการด้วยทางใดเลย มีความรู้สึกอยู่เสมอที่ได้มีชีวิตมาได้จนปานนี้ก็โดยอาศัยพระมหากรุณาธิคุณปกเกล้าเป็นลำดับตลอดมา ส่งหนังสือนายเพ่งที่กล่าวความตามที่ข้างต้นมาให้ดู แลเจ้าพระยาบวรราชนายกได้สังเกตดูในเวลาที่นายเพ่งมายื่นหนังสือ มีความวิตกวิจารณ์แลเกรงพระราชอาญาเป็นอันกล้านั้น ได้ทราบความแล้ว เมื่อนายเพ่งรู้สึกความผิดรับสารภาพโดยดีแลยอมเลิกหนังสือพิมพ์สามสมัยทันทีแล้ว จะลงโทษต่อไปก็มีความกรุณาอยู่ให้ภาคทัณฑ์โทษนายเพ่งไว้ครั้งหนึ่ง

หนังสือกรมราชเลขาฯ

¹ อ้างอิงจาก “เอกสารประวัติศาสตร์: หนังสือพิมพ์สามสมัย หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ รัชกาลที่ 6” ในเว็บไซต์ของคณะนิติราษฎร์ (<http://www.enlightened-jurists.com/directory/173>) ซึ่งนำมาจาก หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร 6 บ/39 . เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 เบ็ดเตล็ด. เรื่องหนังสือพิมพ์สามสมัยลงข่าวเรือพระที่นั่งเกลยลิตาที่ช่องแสมสารใช้ถ้อยคำสำนวนหยาบช้า (2-12 พฤษภาคม พ.ศ.2454).

จดหมายฉบับข้างต้นเป็นกรณีที่เกิดขึ้นในช่วงต้นเดือนพฤษภาคม ร.ศ. 130 (พ.ศ.2454) ในสมัยของรัชกาลที่ 6 เหตุเกิดเมื่อนางสือพิมพ์สามสมัย ซึ่งมีนายเพ่งศรีสรักษ์ เป็นเจ้าของ ได้ลงพิมพ์เรื่องเกี่ยวกับเรือพระที่นั่งมหาจักรีไปเกยหินที่ช่องเสมสถานและได้แสดงความเห็นในทำนองไม่เชื่อถือนางนี้ กรมราชเลขาธิการในรัชกาลที่ 6 ได้มีหนังสือไปถึงเจ้าพระยาอมราช เสนาบดีกระทรวงนครบาลในขณะนั้น แจ้งว่ามีพระบรมราชโองการ ซึ่งเห็นว่านางนี้มี “ถ้อยคำสำนวนหยาบช้า เป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ กระทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ แลเสียแบบแผนอันดีในทางราชการ”² จึงเห็นควรไม่ให้จำหน่ายหนังสือพิมพ์อีกต่อไป พร้อมให้ลงประกาศโฆษณาในหนังสือพิมพ์ต่างๆ ให้ประชาชนทราบโดยทั่วกัน นอกจากนั้นยัง “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกระทรวงนครบาลปรึกษาหารือกับหมอกกฎหมาย จัดการฟ้องร้องเอ็ดิเตอร์หรือเจ้าของหนังสือพิมพ์สามสมัย ยัง โรงศาลให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่มหาชนทั่วไป” แต่ภายหลังเมื่อนายเพ่งเจ้าของหนังสือพิมพ์ได้เข้าพบ ชี้แจง และสารภาพแก่เจ้าพระยาอมราช ด้วยกิริยาอาการและเนื้อหาดังความในจดหมายข้างต้นแล้ว กรมราชเลขาธิการจึงมีหนังสือแจ้งว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงให้ภาคทัณฑ์โทษนายเพ่งไว้ในความผิดครั้งนี้³

กรณีดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในช่วงรอยต่อของการเปลี่ยนแปลงในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ภายใต้การปฏิรูปสยามสู่ความเป็นสมัยใหม่ของชนชั้นนำในขณะนั้น ลักษณะของข้อหา “หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” ที่เกิดขึ้น มีทั้งลักษณะที่คล้ายคลึงและแตกต่างกับข้อกล่าวหานี้ในห้วงเวลาปัจจุบัน ในแง่ของความแตกต่าง จะเห็นได้ว่าแม้จะมีพระราชอำนาจเด็ดขาดสั่งปิดหนังสือพิมพ์ได้โดยตรง แต่ในกระบวนการริเริ่มคดีเพื่อดำเนินการทางกฎหมายในยุคนั้น พระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงอนุมัติกลั่นกรองเสียก่อน โดยมีดุลยพินิจในกรณีนี้ว่าจะให้เสนาบดีกระทรวงนครบาลหารือกับนักกฎหมาย เพื่อวินิจฉัยว่าจะฟ้องบุคคลนั้นหรือไม่ ไม่ใช่ว่าบุคคลทั่วไปสามารถร้องทุกข์กล่าวโทษดำเนินคดีได้อย่างในปัจจุบัน ส่วนในแง่ความหมายของข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ นอกจากที่เข้าใจกันว่าหมายถึงการแสดงออกที่ทำให้เสื่อมเสียเกียรติยศชื่อเสียงขององค์พระมหากษัตริย์แล้ว ความหมายยังพ่วงรวมไปถึงการทำให้ “เสียแบบแผนอันดีในทางราชการ” ซึ่งก็คือการวิจารณ์การบริหารราชการแผ่นดิน ด้วยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น กษัตริย์อยู่ในฐานะขององค์อธิปัตย์ ผู้มีอำนาจสูงสุด เป็นทั้งรัฐบาลและผู้บริหารบ้านเมืองโดยตรง การวิพากษ์วิจารณ์การบริหารราชการหรือข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับรัฐบาลต่างๆ จึงอาจเข้าข่ายการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพไปด้วย

² เท่าที่เอกสารปรากฏไม่มีการอธิบายว่าข้อความใดหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ

³ รัตน เหมนันท์ไพสิฐ (2531: 30) ตั้งข้อสังเกตว่าหนังสือพิมพ์สามสมัยนั้นมีบทบาทในการเรียกร้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองในช่วงรัชกาลที่ 6 จึงเป็นไปได้ว่าการถูกปิดหนังสือพิมพ์อาจเกี่ยวข้องกับบทบาทในเรื่องนี้ด้วย นอกจากนี้ภายหลังหนังสือพิมพ์หยุดจำหน่ายแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้นายเพ่ง ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เข้ารับราชการในกรมมหาดเล็ก ต่อมาก็นำฝากในกรมตำรวจ โดยตั้งเป็นตำแหน่งลอยไว้ อาจกล่าวได้ว่าเป็น “การเก็บตัว” นายเพ่ง เพื่อไม่ให้แสดงบทบาทผ่านทางหนังสือพิมพ์อีก

แต่จากกรณีนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความคล้ายคลึงกันกับข้อกล่าวหาหมิ่นพระมหากษัตริย์ ๆ ในปัจจุบัน กล่าวคือ ในแง่ของกระบวนการดำเนินคดีนั้น กลไกสำคัญที่เกิดขึ้นและทำให้เกิดความสิ้นสุดลง คือการยอมรับสารภาพในความผิด และการแสดงออกถึงความกลัวของผู้ถูกกล่าวหา ไม่ว่าโดยข้อเท็จจริง ผู้ถูกกล่าวหาเหล่านั้นจะหวาดกลัวหรือไม่ก็ตาม แต่ในมุมมองหรือความรู้สึกของผู้ใช้อำนาจ รู้สึกว่า “ผู้กระทำความผิด” นั้น “มีความวิตกกังวลเกรงพระราชอาญาเป็นอันกล้า” และ “รู้สึกความผิดรับสารภาพโดยดี” พร้อมๆ กับยอมเลิกจัดทำหนังสือพิมพ์ไปด้วย การแสดงออกนี้ได้เปลี่ยนลักษณะการใช้อำนาจจากที่ต้องการ “จัดการฟ้องร้อง...ให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่มหาชนทั่วไป” ไปเป็น “จะลงโทษต่อไปก็มีความกรุณาอยู่ ให้ภาคทัณฑ์โทษนายเพ่งไว้” จนผู้ถูกกล่าวหาสามารถพ้นการลงโทษไปได้ในที่สุด จะเห็นได้ว่าอำนาจในลักษณะพระเดชและพระคุณนั้นอยู่ภายในกระบวนการเดียวกัน หากได้แยกขาดจากกัน เพียงแต่อำนาจคนละชนิดนี้ถูกใช้ต่างขั้นตอนกันในกระบวนการดำเนินคดี การทำให้เกิดความกลัวและการสารภาพรับผิดจึงเป็นความรู้สึกและการแสดงออก ซึ่งเป็นกลไกที่สำคัญภายใต้ฐานความผิดนี้

ความคล้ายคลึงและแตกต่างนี้ ด้านหนึ่งสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงความหมายของข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ จากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งสัมพันธ์กับสถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย แต่อีกด้านหนึ่งก็สะท้อนถึงความสืบเนื่องบางประการในกระบวนการบังคับใช้ข้อหานี้ โดยเฉพาะเทคนิควิธีการที่อำนาจทำงานเหนือผู้ถูกกล่าวหา การพิจารณาประวัติศาสตร์ในระยะยาว อย่างสัมพันธ์กับรูปแบบของรัฐและบริบทการเมืองในช่วงต่างๆ จึงมีความสำคัญในการทำความเข้าใจความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงของข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ และผลสืบเนื่องของข้อหานี้ที่มีมาจนถึงปัจจุบัน

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะพิจารณาความเปลี่ยนแปลงของกรอบคิดเกี่ยวกับการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ว่ามีพัฒนาการอย่างไรในประวัติศาสตร์ของรัฐไทย โดยเห็นว่าภายใต้ลักษณะของอำนาจธิปไตยที่แตกต่างกัน และความเปลี่ยนแปลงสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ในแต่ละช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ ทำให้การนิยามและให้ความหมายต่อข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพนั้นมีความแตกต่างกัน ความหมายเหล่านี้ยังสัมพันธ์กับอุดมการณ์และวาทกรรมต่างๆ เกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ในช่วงต่างๆ โดยผู้วิจัยจะเริ่มพิจารณาจากมุมมองต่อรัฐในฐานะโครงการทางอุดมการณ์ จากนั้นจะพิจารณาบริบททางประวัติศาสตร์ในแต่ละช่วงที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงความหมายของข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ รวมถึงลักษณะการบังคับใช้และประมวลกรณีของผู้ถูกกล่าวหาด้วยข้อหานี้ในช่วงต่างๆ เท่าที่ผู้วิจัยค้นคว้าพบ

2.1 รัฐในฐานะโครงการทางอุดมการณ์

การพิจารณารัฐแต่เดิม โดยเฉพาะในแนวทฤษฎีสัญญาประชาคมนั้น มักมองรัฐในฐานะที่เป็นความร่วมมือกันของกลุ่มคนในดินแดนหนึ่งๆ ซึ่งมีอำนาจอธิปไตยสูงสุดในอาณาเขตนั้น ภายใต้อัตลักษณ์ร่วมกันอย่างสมัครใจ เพื่อแลกกับการปกป้องคุ้มครองจากรัฐ และมีกฎหมายเป็นข้อตกลงพื้นฐานในการอยู่ร่วมกัน รวมทั้งมองรัฐในฐานะรูปแบบของสถาบันที่บริหารจัดการโดยระบบราชการซึ่งสามารถส่งเสริมผลประโยชน์ของสาธารณชนที่มาร่วมตัวกันได้ แต่การพิจารณารัฐในมุมมองแบบนี้ ได้ละเลยด้านการกดขี่ ความไม่ยินยอมพร้อมใจ การกีดกัน หรือการสร้าง ความชอบธรรมในการใช้ความรุนแรง ซึ่งเกิดขึ้นในการก่อรัฐต่างๆ (Nagengast 1994: 116)

Carole Nagengast (1994: 116) ได้ประมวลจากงานศึกษารัฐหลายชิ้น และเห็นว่ารัฐเป็นการรวมกันของรูปแบบทางวัฒนธรรมและการเมือง ภาพแทนความจริง วาทกรรม ปฏิบัติการและกิจกรรมต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยีอันเฉพาะเจาะจงของอำนาจและการบริหารจัดการอำนาจ ซึ่งทั้งหมดนำไปสู่การนิยามผลประโยชน์สาธารณะ สถาปนาความหมาย นิยามและทำให้อัตลักษณ์ทางสังคมต่างๆ กลายเป็นสิ่งที่ เป็นธรรมชาติขึ้นมา กล่าวได้ว่าการพิจารณาอำนาจที่ทำงานในการสร้างความหมายและอัตลักษณ์ต่างๆ มีความสำคัญในการพิจารณาการก่อรูปของรัฐ

แนวทางหนึ่งในการพิจารณารัฐ คือการมองรัฐในฐานะโครงการของอุดมการณ์ (ideological project) ที่ทำงานบนการสร้าง ความชอบธรรม และสามารถสิ้นสุดความชอบธรรมหากมันถูกมองเห็นได้โดยตรง และการไม่ยอมรับการครอบงำนั้น (Abrams อ้างใน Nagengast 1994: 116) โดยโครงการสำคัญของรัฐสมัยใหม่ คือการพยายามสถาปนาอำนาจอธิปไตยภายในเหนือประชากรและพลเมือง ผ่านการสร้างอุดมการณ์และวาทกรรมต่างๆ เพื่อหลอมรวมผู้คนเหล่านั้นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ โดยการสร้างให้ประชาชนมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีความสำคัญอย่างมากต่อการสร้างอำนาจอธิปไตยและระเบียบทางการเมือง แต่การสร้างอัตลักษณ์ร่วมกันเกิดขึ้นบนการปิดบังรูปแบบอื่นๆ ให้เจือจางลง หรือการปฏิเสธความเป็นไปได้ของทางเลือกอื่นๆ (Nagengast 1994: 116)

ปัญหาการจัดการหลอมรวมประชากรภายในรัฐนี้เอง ซึ่งโดยพื้นฐานมีความแตกต่างหลากหลายในด้านต่างๆ ทั้งชาติพันธุ์ ศาสนา เพศสภาพ อายุ กระทั่งอุดมการณ์และความคิดทางการเมือง จึงกลายเป็นประเด็นปัญหาสำคัญสำหรับรัฐสมัยใหม่ หรือที่ Michael Kelly Connors (2007) เรียกว่าเป็น “ปัญหาประชาชน” (people-problem)

Hansen and Stepputat (2006: 302) เห็นว่าความแตกต่างระหว่างรัฐสมัยใหม่กับรัฐโบราณนั้น คืออำนาจในยุคสมัยใหม่ไม่เพียงแต่ปรารถนาจะกลายเป็นกฎหมายหรือสัญลักษณ์การปกครองของกษัตริย์เท่านั้น หากแต่มุ่งกลายเป็นความรู้ ความมีประสิทธิภาพ และการผนวก

รวม (totalizing) อาณาเขตและประชากรทั้งหมดเข้ามาในรูปแบบของรายละเอียดการปกครอง (government) โดยอาศัยสถาบันทางวินัยสมัยใหม่ เทคโนโลยีของการปกครอง และเทคโนโลยีของการสร้างตัวตน ซึ่งล้วนทำให้เกิดการลดทอนความเป็นการเมืองของการควบคุมปกครองลง ในนามของความมีเหตุมีผลทางวิทยาศาสตร์และการปรับปรุงชีวิตของพลเมืองและประชากร โครงการทางอุดมการณ์นี้จึงอาศัยกลไกหรือเทคโนโลยีสมัยใหม่ในการดำเนินและปฏิบัติการ และหนึ่งในกลไกเหล่านั้นคือกฎหมาย โดยผ่านภาษาของความเป็นกฎหมายได้ช่วยแสดงออกถึงอำนาจจอร์จอีปิตซ์ภายในรัฐชาติ และแนวคิด “ประชาชน” ที่ถูกทำให้อยู่ในรูปแบบที่แน่นอน เป็นหนึ่งเดียว และเป็นระเบียบ ในฐานะพลเมืองที่ถูกปกครองโดยกฎหมาย และความศักดิ์สิทธิ์ที่แบ่งแยกไม่ได้ เพื่อแลกกับสิทธิต่างๆ ที่จะได้จากรัฐ (Hansen and Stepputat 2005: 9)

ขณะเดียวกัน พร้อมๆ กับการสร้างอธิปไตยภายใน และความพยายามหลอมรวมผู้คนเข้ามาเป็นพลเมืองนั้น กระบวนการนี้ก็ผลิตผู้คนที่ถูกทำให้เป็นชายขอบ หรือกลุ่มคนที่ “เป็นอื่น” ในฐานะ “คนนอก” หรือผู้คนซึ่งยังไม่กลายเป็นพลเมืองหรือไม่ถูกหลอมรวมในชุมชนทางการเมืองและวัฒนธรรม การผลิตสร้างอำนาจอธิปไตยโดยชาติและรัฐจึงมักเป็นโครงการของการกีดกัน (exclusive projects) ไปด้วยพร้อมกัน (Hansen and Stepputat 2005: 36)

สถานะความเป็นคนนอก (externality) และคนใน (internality) จึงเป็นสิ่งสำคัญมากในการสร้างความเป็นประชาชน ความเป็นภายในจะมีอยู่ได้ก็จำเป็นที่จะต้องอาศัยความเป็นสิ่งที่อยู่ภายนอกมากำหนด สิ่งที่อยู่ภายนอกจะถูกแสดงออกในลักษณะของความเป็นอื่น (Other) ที่บ่งบอกถึงความแตกต่างที่ขาดตอน ไม่สามารถหาจุดเชื่อมต่อในการจัดระเบียบด้วยระบบความคิดและความรู้ได้ การทำลายหรือลดทอนความแตกต่างกระทำเพื่อมิให้เกิดสถานะของความเป็นอื่นภายในตลอดจนความเป็นอื่นที่สามารถเกิดขึ้นได้ในระหว่างกระบวนการสร้างความเป็นประชาชน (ชนเศวตยานาวา 2546) กล่าวได้ว่ากระบวนการสถาปนาอำนาจอธิปไตยภายในรัฐสมัยใหม่ มีทั้งด้านของการก่อรูปทางกฎหมายและอำนาจชีวญาณ ที่เข้าไปก่อกอบและดูแลชีวิตของพลเมืองที่ถูกผนวกรวมเข้าสู่รัฐสมัยใหม่ แลกกับการได้รับการคุ้มครองและปกป้องสิทธิต่างๆ จากรัฐ และด้านของความรุนแรง ที่กระทำต่อผู้ที่ถูก “ทำให้เป็นอื่น” และไม่ยินยอมต่อการผนวกรวม

ด้วยมุมมองต่อรัฐเช่นนี้ อาจใช้พิจารณาข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพในฐานะส่วนหนึ่งของโครงการในการสถาปนาอุดมการณ์ภายในรัฐ โดยรัฐไทยจัดการปัญหาประชากรในเรื่องความแตกต่างทางอุดมการณ์และความคิดทางการเมืองของพลเมืองภายในรัฐ ผ่านการใช้เกณฑ์สำคัญในการหลอมรวมประชากรคือความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ เกณฑ์นี้มีส่วนสำคัญซึ่งได้สร้างการกีดกันผู้คนอีกส่วนหนึ่งออกไป “ภายนอก” ขณะเดียวกันก็ทำให้การหลอมรวมผู้คนเข้ามาสู่ “ภายใน” เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพซึ่งมีแนวโน้มถูก

เชื่อมโยงเข้ากับความไม่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และถูกทำให้เป็นกฎหมายสมัยใหม่นั้น จึงเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างร่างกายทางการเมืองที่ถูกกีดกัน ผู้ถูกกล่าวหาในข้อหานี้ถูกทำให้ “เป็นอื่น” จากสังคมการเมือง และให้ความชอบธรรมกับอำนาจอธิปไตยในการลงโทษหรือใช้ความรุนแรงกับ “ผู้กระทำผิด” ได้ โดยมีฐานอุดมการณ์และวาทกรรมต่างๆ ที่ทั้งถูกสร้างขึ้นใหม่ หรือต่อยอดจากฐานเดิมในช่วงต่างๆ รองรับ⁴

2.2 รัฐไทยกับการเปลี่ยนแปลงความหมายของข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ

2.2.1 หมิ่นพระบรมเดชานุภาพในรัฐจาริต กับความกลัวในทางวัฒนธรรม

รัฐจาริต หมายถึงช่วงเวลาก่อนหน้าการปฏิรูปสู่การเป็นรัฐสยามสมัยใหม่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา โดยในช่วงนี้ กฎหมายตราสามดวงเป็นภาพสะท้อนที่สำคัญของข้อหา “หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” โดยกฎหมายฉบับนี้เป็นการชำระกฎหมายต่างๆ จากในสมัยอยุธยา ซึ่งบ้างก็เสียหายหรือกระจัดกระจายไปก่อนหน้าการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้ทำการรวบรวมจัดทำเป็นหมวดหมู่ขึ้นมาใหม่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 และชำระแล้วเสร็จในปี พ.ศ.2347 (วินัย พงศ์ศรีเพียร 2547: 24)

ในกฎหมายตราสามดวงนั้น ประกอบด้วยตัวบทที่ใกล้เคียงกับความผิดฐานหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ในปัจจุบันนี้ ปรากฏอยู่ในมาตรา 7 และมาตรา 72 ของพระไอยการอาชาหลวง (คู่มือทนายในภาคผนวก ก) ซึ่งไม่เพียงห้าม “ประมาทหมิ่น” ต่อพระมหากษัตริย์เท่านั้น หากยังรวมไปถึงการห้ามเจรจาขายชำ ห้ามหมิ่นพระราชบัญญัติ พระบันทูล พระโองการ ห้ามการดิ้นรนหนีทว่ากล่าวต่อพระเจ้าอยู่หัวอีกด้วย โดยมีโทษค่อนข้างรุนแรงและกว้างขวางตามลักษณะกฎหมายโบราณ ตั้งแต่การฟืนคอริบเรื่อน ตัดปากตัดหูตัดมือตัดตีน ไปจนถึงการให้ภาคทัณฑ์ไว้

แต่ความหมายของ “การหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” นั้น มิได้กินความเพียงในสองมาตราดังกล่าว หากยังปรากฏบทบัญญัติที่คุ้มครองการล่วงละเมิดต่อพระมหากษัตริย์ในด้านต่างๆ มากกว่า 100 มาตรา ทั้งในกฎหมายเถียรบาล พระไอยการหลวง และพระไอยการกระบดศึก⁵ (Streckfuss 2011) ซึ่งได้กำหนดความผิดและโทษต่อการละเมิดพระมหากษัตริย์ในรูปแบบต่างๆ

⁴ ผู้วิจัยตระหนักว่า เป็นไปได้ที่โครงการทางอุดมการณ์ของรัฐจะถูกท้าทายจากอุดมการณ์หรือวาทกรรมอื่นๆ ได้เสมอ แต่ในกรณีของสถาบันพระมหากษัตริย์และข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพในสังคมไทย แม้จะเผชิญกับการท้าทายอยู่บ้าง แต่ก็มีด้านของความต่อเนื่องทางอุดมการณ์มาในประวัติศาสตร์การเมืองไทย

⁵ กฎมณเฑียรบาลเป็นบทบัญญัติต่างๆ สำหรับรักษาเรือนของพระเจ้าแผ่นดิน เกี่ยวข้องกับกฎและระเบียบปฏิบัติต่างๆ ในพระราชฐานพระบรมมหาราชวัง การถวายความปลอดภัยแก่องค์พระมหากษัตริย์, พระไอยการหลวง เป็นบทบัญญัติเกี่ยวกับการกระทำความผิดของขุนนาง หรือราษฎร อันเป็นการละเมิดต่อคำสั่งของพระมหากษัตริย์ และการกระทำความผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์, พระไอยการกบฏศึก เป็นบทบัญญัติเกี่ยวกับการกระทำความผิดร้ายแรงต่างๆ ทั้งที่มีผลต่อความมั่นคงในราชอาณาจักร และการกระทำความผิดในลักษณะขัดต่อความสงบเรียบร้อยและศีลธรรมอันดี เช่น ปล้นพระนคร เฝ้าวพระราชวัง ปล้นและเฝ้าวัด ฆ่าบิดามารดาครูอาจารย์ เป็นต้น (วินัย พงศ์ศรีเพียร 2547)

หลายประการ เช่น การลอบลักพระราชทรัพย์, การละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ, อำพรางพระเจ้าอยู่หัว มิได้กราบทูลตามสั่ง, การถิษข้างพระที่นั่ง, การด่าเถียงกันในวัง, การทำให้โลหิตตกในพระราชวัง, การเอ่ยพระนามพระมหากษัตริย์โดยตรง, มิได้ใช้ราชาศัพท์อันสมควร หรือแม้แต่การโจมตีข้าราชการของพระมหากษัตริย์ ก็ถูกตีความว่าเป็นการโจมตีกษัตริย์อีกด้วย เป็นต้น อีกทั้งยังขยายรวมไปถึงการกระทำใดๆ ต่อสัญลักษณ์หรือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ เช่น พระบรมมหาราชวัง, เครื่องราชูปโภค, เครื่องทรง เป็นต้น โดยแต่ละความผิดมีโทษหนักเบาแตกต่างกันไป (ดูใน ราชบัณฑิตยสถาน 2550)

ลักษณะสำคัญของกฎหมายตราสามดวง คือการนิยามความผิดและกำหนดบทลงโทษตามลำดับศักดิ์นาและเพศสภาพของผู้กระทำที่สัมพันธ์กับผู้ถูกกระทำ แนวโน้มของกฎหมายจึงวางอยู่บนฐานของการแยกความแตกต่างของสถานะทางสังคม เช่น ในกฎหมายตราสามดวงไม่ได้นิยามและจัดประเภทการทำร้ายทางกายภาพในฐานะการกระทำผิดโดยตรง แต่การถูกลงโทษหรือความชอบธรรมของการทำร้ายขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ในตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมของผู้กระทำและเหยื่อ การกระทำเดียวกันจึงสามารถได้รับการส่งเสริมในสถานการณ์ทางสังคมหนึ่ง แต่สามารถถูกลงโทษถึงตายในอีกสถานการณ์หนึ่ง ขึ้นอยู่กับสถานะทางสังคมของบุคคลที่เกี่ยวข้อง การก่ออาชญากรรมในสยามก่อนหน้าการปฏิรูปกฎหมายจึงอยู่ภายใต้การผสมรวมของความซับซ้อนระหว่างตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมของปัจเจกบุคคล กับระดับซึ่งการกระทำนั้นกระทบกระเทือนต่อโครงสร้างสถานะทางสังคม (Tamara Loos 2002: 37) ลักษณะเช่นนี้แตกต่างจากกฎหมายอาญาสมัยใหม่ ที่ยึดหลักความเสมอภาคกันภายใต้กฎหมาย กล่าวคือไม่ว่าบุคคลจะมีสถานะทางสังคมเช่นใด หากกระทำความผิดที่กฎหมายบัญญัติเป็นความผิด ก็ต้องได้รับโทษเสมอหน้ากัน

ด้วยกรอบคิดเช่นนี้เอง กฎหมายตราสามดวงจึงมีบทบัญญัติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เป็นจำนวนมาก มีตัวบทที่กำหนดการกระทำที่ถือว่าเป็นความผิดไว้อย่างละเอียด และระบุโทษไว้ค่อนข้างรุนแรง เนื่องด้วยสถานะของกษัตริย์ในรัฐจารีตนั้น ถือได้ว่าเป็นเจ้าของอำนาจสูงสุด และเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรในทุกด้าน การกระทำใดๆ ก็ตามที่ละเมิดต่อกษัตริย์หรือบารมีของพระองค์ จึงถูกจัดให้เป็นความผิด “อาชญาหลวง” “คดีมีโทษหลวง” หรือความผิดต่อ “หลวง” นั่นเอง โดยการกระทำที่ถูกมองว่าเป็นไปใน “ทางลบ” แทบทุกชนิด แม้จะไม่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์โดยตรง แต่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ต่างๆ หรือบุคคลที่เป็นตัวแทนของกษัตริย์ ก็ถือเป็นความผิดต่อพระบรมเดชานุภาพของกษัตริย์ได้ เพราะถือได้ว่าเป็นการละเมิดต่อผู้ที่มีสถานะสูงสุดทางสังคม และกระทบกระเทือนต่อโครงสร้างของสังคมศักดินาอย่างรุนแรง

อุดมการณ์ หรือคติพื้นฐานที่รองรับความชอบธรรมและให้อาณัติแก่พระมหากษัตริย์ในยุคจารีต อาจแยกเป็นสามประการใหญ่ ได้แก่ คติเทวราชา คติเจ้าชีวิต-เจ้า

แผ่นดิน และคติพุทธเถรวาท ฐานคติทั้งสามประการนี้ผสมปนเป (hybrid) กันอยู่ ไม่ได้แยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด โดยฐานคติแต่ละประการดังกล่าวมีลักษณะการให้ความหมายต่ออำนาจของกษัตริย์ที่แตกต่างกันออกไป ขณะเดียวกันก็ทำให้อัตบุคลลซึ่งเข้าไปสัมพันธ์กับอำนาจ เกิดลักษณะของความกลัวที่แตกต่างกันออกไปด้วย

1. คติเทวราชา (God-King) เป็นด้านที่ถูกอธิบายกันว่าช่วยสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่สถาบันกษัตริย์ของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา⁶ โดยวางอยู่บนความเชื่อที่ถือว่ากษัตริย์คือเทวะหรือเทพในร่างมนุษย์ และทรงใช้พระราชอำนาจอันล้นพ้นในฐานะที่เป็นสมมติเทพ คตินี้ได้รับอิทธิพลทั้งจากลัทธิมหายานที่เชื่อในการยกฐานะของกษัตริย์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิและเป็นองค์สมมติ และอิทธิพลจากคตินพราหฺมณ-ฮินดู ที่รับมาจากอาณาจักรขอม และยอมรับอิทธิพลจากอินเดียอีกทีหนึ่ง ซึ่งเชื่อกษัตริย์เป็นพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ในเทวภูมิ (รงทอง จันทรางศุ 2548: 29)

องค์พระมหากษัตริย์ในฐานะเทวราชา จึงเป็นที่เกรงขามเนื่องจากถือกันว่าพระเป็นเจ้านั้น มีรัศมีอันเปล่งปลั่ง และมีความร้อนที่เป็นอันตรายต่อมนุษย์ ส่งผลต่อทั้งการกำกับสถานะขององค์พระมหากษัตริย์ในลักษณะที่มีความศักดิ์สิทธิ์และลึกลับ ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับราษฎรในลักษณะที่มีความห่างเหินกัน นำไปสู่กฎเกณฑ์ประเพณี และข้อห้ามต่างๆ เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์หลายประการ เช่น ห้ามจับต้ององค์พระมหากษัตริย์โดยเด็ดขาด อันเนื่องมาจาก “รัศมีความร้อน” อาจทำให้เกิดอันตรายได้⁷, การที่พระราชสรีระทุกส่วนและโลหิตของกษัตริย์ถูกต้องแผ่นดินมิได้ หากตกต้องลงถึงจะทำให้แผ่นดินแห้งแล้ง เพาะปลูกสิ่งใดไม่ขึ้น, การห้ามมองพระมหากษัตริย์ แม้หมอบเฝ้าอยู่ในระยะใกล้ ผู้เฝ้าก็ต้องเบือนหน้าไปอีกทางหนึ่ง เพราะเกรงว่ารัศมีของพระผู้เป็นเจ้านั้นอาจทำให้ตาบอดได้⁸, การขานพระนาม มิให้เอ่ยพระนามจริงของพระมหากษัตริย์⁹ หรือการห้ามถามอาการพระประจวร ด้วยความเชื่อว่าเป็นฐานะเทวะ

⁶ ในงานเขียนเกี่ยวกับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ไทยกระแสหลัก มักจะอธิบายว่าการปกครองของกษัตริย์ไทยในสมัยสุโขทัยมีลักษณะเป็น “พ่อปกครองลูก” และปกครองแบบธรรมราชา จนในสมัยอยุธยาได้รับอิทธิพลจากขอมและจำเป็นต้องปกครองผู้คนจำนวนมากขึ้น จึงได้หันไปเน้นในด้านเทวราชาหรือสมมติเทพ จนมาถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ สถาบันกษัตริย์มีลักษณะที่อยู่ตรงกลาง คือไม่ได้เป็นเทวดาอย่างเขมร แต่ก็ไม่ได้เป็นคนธรรมดาอย่างสุโขทัย โดยค้นทางคำอธิบายลักษณะนี้มาจากงานเขียนของพระองค์เจ้าธานีนิวัติ เรื่อง “The Old Siam Conception of the Monarchy” (1946) (ดูข้อสังเกตนี้ในธงชัย วินิจจะกูล 2548)

⁷ ข้อห้ามนี้ปรากฏในกฎหมายเขตรบาลด้วยว่า เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่ง จะต้องมิมีพระพว้าหัวผูกไว้เป็นคู่ๆ ในที่ต่างๆ ของเรือ หากเรือพระที่นั่งล่มลง จะต้องโยนมะพร้าวหัวไปถวายให้ทรงเกาะ ห้ามผู้ใดว่ายน้ำเข้าไปและต้องพระองค์เป็นอันขาด

⁸ เรื่องนี้มีบัญญัติเป็นกฎหมายว่า เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินผ่านบ้านคน ไม่ว่าจะทางบกหรือทางน้ำ ใครจะมององค์พระมหากษัตริย์ไม่ได้ ผู้ใดฝ่าฝืนจะต้องถูกทรมานในขบวนเสด็จเอากระสุนยิงคาบ จนกระทั่งมีการยกเลิกกฎระเบียบเรื่องนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 (เล็กฤทธิ์ ปราโมช 2525)

⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยมีพระราชดำรัสในเรื่องนี้ว่า “พระนามพระเจ้าแผ่นดิน ในกรุงสยามนี้ แต่เดิมมาเป็นที่ห้ามหวงเกี่ยวกันไม่ให้คนทั้งปวงเรียก ถ้าขึ้นเรียกก็เป็นความหมิ่นประมาทต่อพระเจ้าแผ่นดิน คนทั้งปวงที่เป็นข้าราชการเป็นราษฎรบางคน จะเรียกพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งได้ดำรงสิริราชสมบัติอยู่ในขณะนั้น ก็ต้องเรียกพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว แลเลื่อนเกล้าสิ้นกระหม่อม ฉาพระเจ้าอยู่หัวเปล่าๆ ขุนหลวงบ้างก็มี” (อ้างจาก ปรามินทร์ เครือทอง 2553)

พระมหากษัตริย์จะไม่ป่วยไข้ ไม่ตาย และไม่มีเปลี่ยนแปลงในร่างกาย รวมทั้งที่พัสทอศัยของ กษัตริย์ ต้องสถิตอยู่ในที่ลี้ลับ คือในเขตพระราชฐานชั้นในเป็นส่วนใหญ่ พ้นจากสายตาของ ธรรมดาสามัญชน และถึงแม้จะต้องเสด็จออกเป็นครั้งคราว การเสด็จออกนั้นก็ต้องทำให้เป็นพิธี ใหญ่มีความศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับพระผู้เป็นเจ้ามาปรากฏพระองค์ ไปจนถึงการใช้ภาษาที่แตกต่าง จากสามัญชน อย่างการใช้ราชาศัพท์ เป็นต้น (ดูใน ลึกฤทธิ์ ปราโมช 2525)

ความชอบธรรมของอำนาจกษัตริย์ตามคตินี้ มาจากการอิงกับสิ่งที่อยู่เหนือกว่ามนุษย์ และเหนือธรรมชาติขึ้นไป ความกลัวเกรงบนฐานของแนวคิดนี้ จึงเป็นอารมณ์ที่สัมพันธ์กับลักษณะ ของอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ (Sacred power) ในฐานความรู้สึกรับรู้ของมนุษย์หรือราษฎรทั่วไป ต่อสิ่งที่ ลี้ลับ ห่างไกล ขริบขลัง และน่าเกรงขาม เป็นความกลัวต่อผู้ที่เป็นเสมือนตัวแทนของเทพ และมี ลักษณะที่เกิดขึ้นโดยไม่จำเป็นต้องมีการละเมิดต่อพระราชอำนาจก่อนแต่อย่างใด เพียงอำนาจที่ เปล่งออกจากอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ก็สามารถสร้างให้เกิดความกลัวเกรงได้

2. คติ “เจ้าแผ่นดิน-เจ้าชีวิต” สถานะนี้ของพระมหากษัตริย์วางอยู่บนฐานความคิดของ พราหมณ์-ฮินดู ที่ถือว่ากษัตริย์เป็นเจ้าของมวลสรรพสิ่งทั้งหลาย ดังเทพเจ้าที่ประทานชีวิต สถาป นมฟ้าอากาศ ความอุดมสมบูรณ์ พืชผลในทางเกษตร และความมั่งคั่ง กษัตริย์จึงเป็นทั้งเจ้าของผืน แผ่นดินทั้งหมด โดยพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรเข้าทำมาหากินบนที่ดินของ พระองค์ หากเกิดภัยพิบัติ เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง ทำการกสิกรรมไม่ได้ผลบริบูรณ์ ก็เป็นพระราช ภาระที่จะต้องคอยป้องกันแก้ไข และกษัตริย์มีพระราชอำนาจเด็ดขาดเหนือชีวิตคนทุกคนในสังคม รวมทั้งกฎหมายหรือระเบียบกฎเกณฑ์ทั้งปวงนั้นมีที่มาและถูกสร้างขึ้นจากกษัตริย์เองทั้งสิ้น โดย ถือว่ากษัตริย์ทรงเป็นอวตารของพระยม มีพระคชาธาร (หรือธรรพะกร) เป็นสัญลักษณ์แทนไม้ เรียวของพระยม หน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของกษัตริย์จึงคือการใช้พระราชอำนาจลงโทษ “ผู้กระทำ ผิด” เพื่อให้สังคมเกิดความสงบเรียบร้อย¹⁰ และยังทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะประหารชีวิตคนได้ ขณะเดียวกันก็มีพระราชอำนาจในการอภัยโทษหรือการยกเว้นชีวิตคนด้วย (วินัย พงศ์ศรีเพียร 2547: 11) โดยในคติของไทยนั้นพระนารายณ์เป็นพระเดช และพระอิศวรเป็นพระคุณ เมื่อ พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ทั้งในฐานพระนารายณ์และพระอิศวรรวมกัน คำว่า “พระเดชพระคุณ” จึง มีใช้ในภาษาไทยหลายแห่งที่มีข้อความเกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ (ลึกฤทธิ์ ปราโมช 2525)

คตินี้สะท้อนลักษณะอำนาจขององค์อธิปัตย์ ซึ่งสามารถทั้งฆ่าชีวิตและให้ชีวิตได้ พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะองค์รัฐอธิปัตย์ มีอำนาจอำนาจอธิปไตยหรืออำนาจเด็ดขาด (absolute

¹⁰ ฐานคตินี้นำไปสู่พิธีกรรมในพิธีพระบรมราชาภิเษก ได้แก่ พิธีราชสูชะของฮินดู โดยพราหมณ์จะต้องเอากิ่งไม้ฟาดพระขนองของ พระมหากษัตริย์เป็นทำนองเขียนเบาๆ เป็นสัญลักษณ์ของ ทักษณินิ คำว่า “ทักษณ” ในภาษาสันสกฤตนั้นแปลว่ากระบองหรือไม้เรียวก็ได้ การ ลงโทษเขียนคน ดินที่อยู่ภายใต้การปกครองนั้นเป็นพระราชอำนาจ เรียกว่า ทักษณินิ ผู้ที่จะมีอำนาจนั้นได้จะต้องรู้ก่อนว่า การถูกเขียนนั้นเป็น อย่างไร พราหมณ์จึงต้องเขียนพระราชเสวกก่อนพอเป็นพิธี (ลึกฤทธิ์ ปราโมช 2525)

power) เหนือชีวิต ร่างกาย และทรัพย์สินของราษฎร สัมพันธ์กับลักษณะของการใช้อำนาจในด้านการกดบังคับ (coercive power) และอำนาจในการสร้างความยินยอม (consent power) หรือพระเดชและพระคุณ ซึ่งดำเนินไปเคียงคู่กัน การละเมิดต่ออำนาจนี้จึงเป็นการละเมิดต่ออำนาจเหนือชีวิต ความกลัวเกรงจะเกิดขึ้นเมื่อได้กระทำการละเมิดหรือรู้สึกลัวว่าละเมิดต่ออำนาจ และการแสดงออกซึ่งความกลัวและการขอภัยโทษ จึงเป็นหนทางหนึ่งซึ่งนำไปสู่ความเมตตาและการให้อภัยได้

3. *คติพุทธศาสนาเถรวาท* คตินี้สัมพันธ์กับอุดมการณ์ “ธรรมราชา” (Buddhist King) ซึ่งให้ความหมายกับกษัตริย์ ในฐานะที่เป็นผู้มีคุณลักษณะเป็นพระโพธิสัตว์ พระพุทธเจ้าในอนาคต หรือเป็นผู้สืบสายเลือดมาจากพระพุทธเจ้าทางวิญญูณจากผลแห่งการสร้างบุญ กษัตริย์มีสถานะเป็นผู้ธำรงรักษารัชมะหรือกฎแห่งธรรมชาติ ซึ่งมีอยู่แล้วในจักรวาล (แตกต่างจากคติพราหมณ์ที่กษัตริย์เป็นผู้สร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาเอง) กษัตริย์เป็นเพียงผู้ทำหน้าที่หมุนกงล้อแห่งธรรมะ ความเป็นพระมหากษัตริย์ในคตินี้จึงสะท้อนถึงความเป็นผู้บริสุทธิ์และผลบุญที่ทรงสะสมมาแต่อดีตชาติ (Streckfuss 2011) ความชอบธรรมของอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์บนฐานคตินี้ จึงมาจากการเป็นตัวแทนทางศีลธรรมของสังคม (moral authority) โดยมีหลักธรรมะกำกับในการปกครอง ได้แก่ ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร เป็นต้น เพื่อธำรงคุณลักษณะของธรรมราชาไว้

คตินี้ยังวางอยู่ฐานของมุมมองอำนาจในแบบ “บารมี” (Charismatic power) ซึ่งหมายถึงอำนาจที่ผูกติดกับความสูงส่งของบุญ ระดับความดี หรือระดับความศักดิ์สิทธิ์ โดยมองอำนาจว่าสะท้อนมาจากเรื่องบุญกรรมและความดี โดยยังมีคุณธรรมหรือความดีมาก ก็ยังมีบารมีมาก และบารมียังมีลักษณะไม่ใช่สิ่งเลวร้าย ที่ต้องตรวจสอบหรือหวาดระแวง เพราะผู้มีอำนาจหรือบารมีจะใช้คุณธรรมกำกับตัวเขาเองแล้ว อำนาจแบบบารมีจึงไม่มีลักษณะเป็นสถาบัน หากเป็นอำนาจเฉพาะตัวผูกติดกับตัวบุคคล (ธงชัย วินิจจะกูล 2551, Peter Jackson 2010) ขณะเดียวกัน คตินี้ยังวางรากฐานให้จักรวาลวิทยาแบบพุทธเถรวาทของไทย คือระเบียบสังคมที่วางบนฐานการมีลำดับช่วงชั้นต่ำสูง (Social stratification) แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้น (Hierarchy) ภายใต้กรอบคิดเรื่องธรรมะและบุญบารมี โดยอธิบายว่าคนแต่ละคนมีสภาวะบุญกรรมที่ต่างกัน ทำให้เกิดมาในสถานะที่ลดหลั่นกันลงมาตามบุญบารมี การสะสมบุญจึงมีความสำคัญต่อไปในโลกหน้า ยิ่งทำบุญก็ช่วยให้บริสุทธิ์ขึ้น และทำให้สามารถเข้าถึงสัจจะได้มากขึ้นด้วย (Streckfuss 2011)

คตินี้ไม่ได้ทำให้เกิดความกลัวจากการละเมิดต่อกษัตริย์โดยตรง ด้วยกษัตริย์ในคตินี้มิได้ศักดิ์สิทธิ์ในลักษณะของเทพ แต่ศักดิ์สิทธิ์โดยวัตรปฏิบัติและคุณลักษณะทางศีลธรรม การละเมิดพระมหากษัตริย์จึงเป็นการละเมิดต่ออำนาจทางศีลธรรม ที่อยู่ในชั้นสูงสุดจาในระเบียบทางสังคม และเป็นการกระทำที่มีลักษณะ “ผิดทางศีลธรรม” หรือเป็น “บาป” ดังสะท้อนอยู่ในคำสาปแช่งในสมัยโบราณ เมื่อมีการกระทำละเมิดต่อองค์พระมหากษัตริย์ เช่น เหาจะกินหัว, จี๊กลาก

จะขึ้นหัว, นรกจะกินกบาล เป็นต้น หรือในกลุ่มถ้อยคำที่ใช้แสดงถึงลำดับสูงต่ำ เช่น ไม้รู้จักที่ต่ำที่สูง, ดิ่งฟ้าต่ำ, หมิ่นเบื้องสูง, ระคายเคืองเบื้องพระยุคลบาท เป็นต้น รวมทั้งถ้อยคำที่ใช้กล่าวถึงการกระทำละเมิดต่างๆ อันแสดงถึงความกล้า แต่เป็นความกล้าในแง่ลบ (negative) เช่น บังอาจ, ทะนง, อดอาย, อดอาย, อดดี, กำแหง, กำเริบเสิบสาน, เข้มเกริม เป็นต้น (ดูเรื่องอำนาจกับคำราชาศัพท์ได้ใน มุกหอม วงษ์เทศ 2555) ความกล้าจากฐานคิดนี้จึงเป็นความรู้สึกในลักษณะของความผิดบาปทางศีลธรรม และการละเมิดลำดับชั้นทางสังคม

ฐานคิดดังกล่าวเหล่านี้ หลอมรวมกันเป็นอุดมการณ์ที่แวดล้อมสถาบันกษัตริย์อยู่ ทั้งอุดมการณ์พุทธและพราหมณ์ ธรรมราชาและเทวราชา หากจะแยกออกจากกันได้ การจะเลือกเน้นในด้านใด ขึ้นอยู่กับบริบทการเมืองในช่วงต่างๆ (Peter Jackson 2010) โดยลักษณะการให้ความหมายต่ออำนาจในยุคจาริต ทั้งอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ การใช้อำนาจอำนาจอธิปไตย และลักษณะอำนาจทางศีลธรรมนี้ ได้ผลิตสร้างความคิดรวบยอดให้เป็นความรู้สึกของผู้ที่ได้อำนาจต่อผู้มีอำนาจ และความรู้สึกเหล่านี้ แม้จะถูกลดทอนลงภายหลังที่รัฐได้เปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ แต่ก็ยังคงดำรงอยู่ในฐานะส่วนหนึ่งของความกล้าในทางวัฒนธรรมที่แวดล้อมสถาบันกษัตริย์อยู่ในสังคมไทย

กระนั้นก็ตาม แม้ความหมายของการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพจะมีลักษณะกว้างขวาง แต่ในรัฐจาริตนั้น รัฐยังขาดแคลนเครื่องมือและกลไกต่างๆ ในระดับท้องถิ่นหรือชีวิตประจำวันของผู้คน โดยในพื้นที่ซึ่งไกลจากอำนาจศูนย์กลาง ระบบยุติธรรมในชุมชนต่างๆ ยังคงมีบทบาททำงานเหนือชีวิตของผู้คนได้มากกว่า ส่งผลให้ในทางปฏิบัติ กฎหมายตราสามดวงมักถูกใช้ในกรณีการพิพาทของชนชั้นนำ มากกว่าการใช้ควบคุมพฤติกรรมของคนทั่วไปอย่างเป็นระบบ (Loos 2002: 37) อีกทั้ง ความเข้าใจต่อ “กฎหมาย” ในยุคจาริตนั้นยังมีความแตกต่างจากในยุคสมัยใหม่ โดยกฎหมายไม่ได้ทำหน้าที่บังคับใช้เหนือผู้คนในระดับท้องถิ่นโดยตรง หากแต่กฎหมายมีหน้าที่ในการเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในการปกครอง ในฐานะส่วนหนึ่งของสัญลักษณ์อำนาจของสถาบันกษัตริย์ โดยที่คนทั่วไปไม่สามารถจะเข้าถึงกฎหมายได้¹¹ (Loos 2002: 34)

นอกจากนั้น ลักษณะของอำนาจอธิปไตยระหว่างรัฐจาริตต่างๆ ก็ไม่ได้มีลักษณะเหมือนกับรัฐชาติในปัจจุบัน กล่าวคือรัฐหลายรัฐสามารถถืออำนาจอธิปไตยในพื้นที่เดียวกันได้ (multiple sovereignty) ทั้งโดยผู้ปกครองในพื้นที่นั้นเอง และเจ้าผู้ปกครองที่มีอำนาจเหนือกว่า ซึ่งไม่ใช่รูปแบบของการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตย และไม่ได้หมายความว่ารัฐประเทศราชไม่มีอิสระ

¹¹ รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พนักงานอาลักษณ์จารึกกฎหมายตราสามดวงไว้เป็น 3 ชุด และจัดเก็บไว้ใน 3 ที่ คือห้องเครื่อง หอหลวง และศาลหลวง แต่ละชุดจะต้องปิดตราราชสีห์ ราชสีห์ และบัวแก้วไว้ด้วยกันเสมอ เพื่อป้องกันการลอกเลียนแบบ กฎหมายจึงมีลักษณะอันศักดิ์สิทธิ์ (sacred writings) และเข้าถึงได้อย่างจำกัด (Streckfuss 2011: 59)

หรือไม่มี “เอกราช” หากแต่เป็นอำนาจอธิปไตยที่มีลำดับชั้นสูงต่ำไปตามความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจทางการเมืองในรัฐต่างๆ ทั้งหมดนี้ตรงกันข้ามกับในรัฐสมัยใหม่ ที่อำนาจอธิปไตยมีลักษณะในเชิงเดี่ยว (singularity) และถูกทำให้ต้องมีความชัดเจน ไม่มีการซ้อนทับกัน ไม่มีลำดับสูงต่ำ และมีลักษณะของการกีดกัน (Thongchai Winichakul 1994)¹² ลักษณะเช่นนี้ ทำให้อำนาจขององค์อธิปัตย์ไม่ได้ทำงานเหนือชีวิตของผู้คนในรัฐโดยตลอด และอิทธิพลของกฎหมายจากส่วนกลางรวมทั้งข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพเองในทางปฏิบัติ ก็มีจำกัดอยู่ในเฉพาะส่วนของชนชั้นนำและผู้คนในพื้นที่ราชสำนักมากกว่า

2.2.2 หมิ่นพระบรมเดชานุภาพในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับภาวะสมัยใหม่ของสยาม

กระบวนการเปลี่ยนสู่ความเป็นสมัยใหม่ (modernization) ในสยามกล่าวได้ว่าเริ่มต้นขึ้นในปี พ.ศ. 2398 เมื่อรัชกาลที่ 4 ได้ลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง ในการยกเลิกข้อจำกัดทางเศรษฐกิจต่างๆ และเปิดเสรีทางการค้ากับนานาชาติ รวมทั้งการยอมรับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต อันเนื่องจากชาติตะวันตกอ้างว่ากฎหมายไทยมีความล้าสมัย จึงไม่ยินยอมให้บุคคลในบังคับของตนขึ้นต่อศาลไทย¹³ ช่วงเวลานี้ได้ถูกนักประวัติศาสตร์มองในฐานะจุดเริ่มต้นของช่วงเวลาการกลายเป็นอาณานิคมทางอ้อม (indirect colonization) ของสยาม (Loos 2002: 42-43) ขณะเดียวกันชนชั้นนำสยามก็สามารถรักษาระดับของความเป็นผู้กระทำการเหนือการเปลี่ยนผ่านภายใน และการปฏิรูปรัฐสยามสู่ความเป็นสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดีสูง จนกล่าวได้ว่าชนชั้นนำในสยามก็อยู่ในสถานะนักล่าอาณานิคมภายในดินแดนของตนเอง (internalized orientalism) ด้วยเช่นกัน (Connors 2007: 35)

แม้รูปแบบความเป็นสมัยใหม่ของสยามจะได้รับอิทธิพลมาจากตะวันตก แต่สยามไม่ได้ปรับความเป็นสมัยใหม่ในรูปแบบของระเบียบและสถาบันตามอย่างยุโรปทั้งหมด โดยชนชั้นนำสยามสามารถปฏิเสธการเปลี่ยนแปลงจุดสำคัญของวัฒนธรรมท้องถิ่นและภูมิทัศน์ของสถาบันต่างๆ ซึ่ง Tamara Loos (2002: 21) เรียกว่าเป็นการสร้าง “ความเป็นสมัยใหม่ทางเลือก” (alternative modernity) ซึ่งทำให้ชนชั้นนำในท้องถิ่นสามารถสร้างอิทธิพลต่อความเป็นสมัยใหม่ได้มากกว่าเจ้าอาณานิคม เช่น การสร้างระบบราชการไม่ได้นำไปสู่การสร้างรูปแบบความเป็นตัวแทนของรัฐบาล

¹² ด้วยลักษณะอำนาจอธิปไตยเช่นนี้ ทำให้ “ความจงรักภักดี” (loyalty) ในยุคจารีต มีความหมายแตกต่างจากในปัจจุบันด้วย โดยผู้คนในรัฐฯ หนึ่งอาจจงรักภักดีต่อผู้ปกครองในสองอาณาจักรพร้อมๆ กันไปได้ หรือการเลือกจงรักภักดีต่อเจ้าผู้ปกครองรัฐใด ก็เป็นยุทธวิธีหนึ่งในการต่อรองอย่างหนึ่ง กระทั่งผู้คนในพื้นที่ “ห่างไกล” จากศูนย์กลางก็ไม่จำเป็นต้องขึ้นกับผู้ปกครองใดเลย

¹³ สิทธิสภาพนอกอาณาเขตและอำนาจของตะวันตกถูกกลืนเลิกไป เช่นเดียวกับที่ทำให้อำนาจอธิปไตยทางกฎหมายเป็นของสยามโดยสมบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2479

แต่กลับสร้างการรวมศูนย์อำนาจภายในสถาบันกษัตริย์ และทำให้อำนาจของสมบูรณาญาสิทธิราชย์เข้มแข็งขึ้น อย่างน้อยที่สุดในสมัยของรัชกาลที่ 5

ในสภาวะนี้ กฎหมายกลายเป็นอาณาบริเวณสำคัญประการหนึ่งที่ชนชั้นนำสยามใช้ต่อรองกับความเป็นสมัยใหม่ โดยด้านหนึ่งเพื่อให้สยามปลอดภัยจากการตกเป็นอาณานิคม ชนชั้นนำได้ดำเนินการปรับรูปแบบของสถาบันและกฎหมายให้ทันสมัยและเป็นระบบ เช่น การจัดทำประมวลกฎหมาย การเปลี่ยนรูปแบบการลงโทษให้อารยะมากขึ้น การปรับปรุงการศาล รวมทั้งลดทอนอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมายลงไป โดยทำให้กฎหมายเผยแพร่สู่สาธารณะมากขึ้น ผ่านระบบการพิมพ์ กฎหมายจึงกลายเป็นสถาบันในการบริหารจัดการ และวางอยู่บนความมีเหตุมีผล (rationalize) มากยิ่งขึ้น (Loos 2002: 32,37)

ขณะเดียวกันนั้น ระบบกฎหมายสมัยใหม่ก็ได้สร้างความชอบธรรมให้องค์อธิปัตย์เหนือผู้อาศัยภายใน และยังคงรักษาการคงอยู่ของลำดับช่วงชั้นภายในสังคมเอาไว้ โดยชนชั้นนำและที่ปรึกษากฎหมายจากนานาชาติในช่วงนั้น ยังคงรักษาส่วนที่มีลักษณะทางวัฒนธรรมจากกฎหมายตราสามดวง โดยขยายให้เหมาะสมกับความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ (Loos 2002: 45, 70) โดยโครงสร้างของกฎหมายบางส่วนนั้น ยังวางอยู่บนฐานการจัดลำดับช่วงชั้นในสังคม เช่น กรณีความผิดฐานดูหมิ่นและหมิ่นประมาท ที่ยังคงจำแนกการกระทำและความผิดแตกต่างกันไปตามสถานะทางสังคม และความสัมพันธ์ของบุคคล¹⁴ รวมทั้ง การเกิดขึ้นของอำนาจอธิปไตยทางกฎหมายภายในรัฐ ยังได้เปลี่ยนแปลงสถานะของอัตบุคคลภายในรัฐ จากสถานะของไพร่หรือทาส ซึ่งขึ้นอยู่กับมูลนาย ไปเป็นอัตบุคคลซึ่งขึ้นต่อกฎหมาย (legal subject) และ “ราษฎร” หรือประชากรซึ่งอยู่ภายใต้การบริหารจัดการของรัฐ

ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงความหมายของข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพภายใต้ระบบกฎหมายสมัยใหม่ด้วย โดยเฉพาะการรับกรอบคิดเรื่อง “อาชญากรรม” (crime) จากระบบกฎหมายตะวันตกเข้ามา โดยฐานความเข้าใจ “อาชญากรรม” ในฐานะการกระทำใดๆ อันเป็น “อันตรายต่อสังคมโดยรวม” การละเมิดต่างๆ จึงเป็นมากกว่าเพียงความผิดในการกระทำระหว่างคนสองคน แต่กลายเป็นเรื่องของสังคมด้วย และทำให้ผู้กระทำผิดมีสถานะเป็น “อาชญากร” ในทางกฎหมาย โดยมีศาสตร์อย่างอาชญาวิทยาและทัณฑวิทยา เป็นฐานทางความรู้ในการจัดแบ่งประเภทความผิดและรูปแบบการลงโทษต่างๆ (Streckfuss 2011: 82)

¹⁴ บวรศักดิ์ (2552) ได้แบ่งกลุ่มโครงสร้างความผิดฐานหมิ่นประมาทในกฎหมายอาญาไว้เป็น 3 กลุ่ม 6 ระดับ คือ กลุ่มที่ 1 เป็นการดูหมิ่น และหมิ่นประมาทคนธรรมดา กลุ่มที่ 2 เป็นการดูหมิ่นเจ้าพนักงานของรัฐ และดูหมิ่นศาล กลุ่มที่ 3 เป็นการดูหมิ่นประมุขของต่างประเทศ และหมิ่นประมาทพระมหากษัตริย์ โดยบทลงโทษจะมีอัตราเพิ่มขึ้นไปตามระดับสถานะของบุคคลที่ถูกดูหมิ่น

ข้อหา “หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” ได้ถูกทำให้กลายเป็นอาชญากรรม (criminalization) ภายใต้การจัดแบ่งประเภทและลักษณะความผิดในประมวลกฎหมายอาญาสมัยใหม่ ข้อหานี้กลายเป็นส่วนหนึ่งของข้อหาหมิ่นประมาท (defamation) ซึ่งทำให้ความหมายมีลักษณะเคร่งครัดมากขึ้นตามนิยามการหมิ่นประมาท ดูหมิ่น หรืออาฆาตมาดร้ายในทางกฎหมาย และมีลักษณะเป็นความผิดจากการแสดงออกที่กระทบต่อเกียรติยศชื่อเสียงของบุคคล ไม่ใช่ความผิดในความหมายของการ “หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” ที่หลอมรวมการละเมิดต่อพระมหากษัตริย์แทบทุกอย่างเข้ามาในข้อหานี้เสมือนในยุคจารีต

หากจะดูความหมายในลักษณะเดิมที่เคยมีขอบเขตการกระทำผิดที่กว้างขวาง ก็ยังคงซ้อนทับเป็นส่วนหนึ่งในการตีความข้อหานี้อยู่ด้วย โดยในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลหรือการบริหารงานของราชการนั้น ก็ถือเป็นการหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ได้เช่นกัน เนื่องจากกษัตริย์อยู่ในสถานะผู้บริหารบ้านเมือง ถืออำนาจสูงสุดในการปกครองและการพิพากษาคดีความ

ตัวบทของกฎหมายสมัยใหม่ฉบับแรกที่บัญญัติความผิดฐานหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ไว้ นั่น ปรากฏอยู่ใน “พระราชกำหนดลักษณะหมิ่นประมาท ด้วยการพาดพิงเขียนถ้อยคำเท็จออกโฆษณาการ ร.ศ.118” (พ.ศ.2441 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 5) หมวดที่ 1 ว่าด้วย “หมิ่นประมาทพระผู้เป็นเจ้า พระอรรคมเหสี พระบรมโอรสาธิราชฯ และพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศ” ในมาตรา 4 โดยบัญญัติการหมิ่นประมาทพระมหากษัตริย์ไทย รวมกับประมุขของรัฐในต่างประเทศในมาตราเดียวกัน และกำหนดอัตราโทษเท่ากัน คือจำคุกไม่เกินสามปี หรือปรับไม่เกิน 1,500 บาท แต่พระราชกำหนดฉบับนี้ถูกใช้เพียงชั่วคราวในลักษณะเฉพาะหน้าไปก่อนการร่างประมวลกฎหมายฉบับใหม่

ต่อมา เมื่อจัดทำ “กฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. 127” ขึ้นแล้วเสร็จ (ใช้บังคับตั้งแต่วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ.2451) ถือเป็นประมวลกฎหมายสมัยใหม่ฉบับแรกของสยาม ความผิดฐานหมิ่นประมาทและอาฆาตมาดร้ายต่อกษัตริย์ในกฎหมายฉบับนี้ นอกจากจะคุ้มครองพระมเหสี องค์รัชทายาท ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ยังได้คุ้มครองไปถึงพระราชโอรส พระราชธิดา ของกษัตริย์ไม่ว่ารัชกาลใดๆ ด้วย แม้ว่าจะมีอัตราโทษที่ไม่เท่ากันก็ตาม โดยมาตราที่เกี่ยวข้องกับความผิดลักษณะหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ถูกจัดอยู่ในภาคที่ 2 ว่าด้วยลักษณะความผิด ส่วนที่ 1 ว่าด้วยลักษณะความผิดประทุษร้ายต่อพระเจ้าอยู่หัวและพระราชอาณาจักร หมวดที่ 1 ความผิดฐานประทุษร้ายต่อพระบรมราชตระกูล ในมาตรา 98 และมาตรา 100

นอกจากนั้นยังมีการบัญญัติมาตรา 104 (1) ซึ่งกำหนดความผิดจากการดูหมิ่นและการขาดความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไว้ด้วย (ดูตัวบทในภาคผนวก ก) แต่ในมาตรานี้ ไม่ใช่ส่วนที่เป็นฐานของกฎหมายหมิ่นพระบรมเดชานุภาพโดยตรง แม้จะมีลักษณะที่ซ้ำซ้อนกับมาตรา 98 แต่

เป็นมาตราที่อยู่ในหมวดที่ 2 ความผิดฐานกบฏภายในพระราชอาณาจักร และเข้าใจว่ามาตรานี้ เน้นในเรื่องการคุ้มครองการหมิ่นประมาท ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการบริหารราชการแผ่นดินของกษัตริย์มากกว่า (ดูใน หยุต แสงอุทัย 2548: 242)

บริบทสำคัญในช่วงของการเปลี่ยนสยามสู่ความเป็นสมัยใหม่อีกประการหนึ่ง คือการเกิดขึ้นของจินตนาการ “ชาติ” และการสร้างความรู้สึกร่วมกันของความเป็นชาติ (nationhood) ร่วมกันของผู้คนในรัฐ แม้กษัตริย์จะยังคงเป็นเจ้าของอำนาจสูงสุด แต่ภายใต้กระบวนการกลายเป็นสมัยใหม่และการเกิดขึ้นของจินตนาการชาตินี้ ทำให้สถาบันกษัตริย์ไม่สามารถอ้างอิงความชอบธรรมจากคติทางประเพณีแบบเดิมหรืออำนาจเหนือธรรมชาติได้ทั้งหมดอีกต่อไป สถาบันสมัยใหม่จำเป็นต้องสร้างความภักดีแบบใหม่ ซึ่งลดทอนด้านของความศักดิ์สิทธิ์และด้านของอำนาจอธิปัตย์ในการแสดงออกถึงความรุนแรงและความหวาดกลัวลง ขณะเดียวกันก็เพิ่มด้านของความเป็นเหตุเป็นผลและด้านของอำนาจชีวิตฐานที่เข้าไปดูแลประชากรในปริมนทลต่างๆ ของชีวิตมากยิ่งขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงสถานะของพระมหากษัตริย์สะท้อนอยู่ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีถึงพระยาภักดีนิคม (พรานซิส บี.แชเยร์) ลงวันที่ 1 สิงหาคม 2469 ได้ทรงกล่าวถึงสถานะของพระมหากษัตริย์ซึ่งกำลังเปลี่ยนแปลงไปในช่วงสมบูรณาญาสิทธิเมื่อเปรียบเทียบกับช่วงก่อนหน้านั้นว่า

“...ในสมัยก่อนการกระทำของพระเจ้าแผ่นดินเป็นสิ่งที่ไม่เคยถูกตั้งคำถาม ซึ่งค่อนข้างจะไม่ปลอดภัยที่ทำเช่นนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นบุคคลที่ควรเคารพสักการะอย่างสูงและพระราชโองการของพระองค์ถือเป็นกฎหมายอย่างแท้จริง ทว่าสิ่งต่างๆ ได้เริ่มเปลี่ยนแปลงใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดินยังเป็นที่เคารพและเกรงกลัวอยู่มาก แม้ว่าในตอนปลายรัชกาลจะมีกลุ่มคนหนุ่มกลุ่มหนึ่งเริ่มวิพากษ์วิจารณ์พระเจ้าแผ่นดินในหลายๆ ด้าน แต่ก็มิได้เป็นไปอย่างเปิดเผย ในรัชกาลที่เพิ่งสิ้นสุด หลายสิ่งหลายอย่างได้ทวีความเลวร้ายไปมาก...” (เน้นโดยผู้วิจัย อ้างใน สันติสุข โสภณศิริ 2555: 292)

โครงการสำคัญของชนชั้นนำในการสร้างความชอบธรรมใหม่ให้กับระบบที่เผชิญกับการท้าทายดังกล่าว คือการพยายามสร้างจินตนากรรมร่วมของรัฐใหม่ ผ่านการสร้างอุดมการณ์ชาตินิยมขึ้น ในขณะที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีบทบาทในการเชื่อมสถาบันพระมหากษัตริย์เข้ากับการพัฒนาสยามสู่ความเป็นสมัยใหม่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเป็นผู้มีบทบาท

สำคัญในการพยายามนิยามอัตลักษณ์ของชาติ หรือหัวใจของ “ความเป็นไทย” โดยเน้นแกนกลางไปที่ชาติ ศาสนาพุทธ และพระมหากษัตริย์ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางของความจงรักภักดีและความสามัคคีของคนในชาติ (สายชล สัตยานุรักษ์ 2548: 43) ในการพยายามนิยามนี้ “ชาติ” จึงถูกผูกเข้ากับสถาบันกษัตริย์ และ “ความเป็นชาติที่แท้จริง” ถูกทำให้เท่ากับการจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และความจงรักภักดีนี้เองที่กลายไปเป็นเกณฑ์สำคัญในการหลอมรวมผู้คนให้กลายเป็นประชากรของรัฐสยามสมัยใหม่ ดังบทความที่ทรงพระราชนิพนธ์ในนามปากกา “อัสวพาหุ” เรื่อง “ความเป็นชาติโดยแท้จริง” ตอนหนึ่งความว่า

“การที่จะตัดสินว่าผู้ใดเป็นชาติใด โดยแท้จริงนั้น ต้องพิจารณาว่าผู้นั้นมีความจงรักภักดีต่อใคร? ถ้าเขาจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม เขาจึงจะเป็นไทยแท้ แต่ถ้าใครแสดงตนว่าเป็นอิสระแก่ตน ไม่มีความจงรักภักดีต่อผู้ใดดังนี้ ต้องจัดว่าผู้นั้นเป็นคนไม่มีชาติ เพราะคนๆ เดียวหรือหมู่เดียว จะตั้งตนขึ้นเป็นชาติต่างหากหาได้ไม่” (อ้างใน เกษียร เตชะพีระ 2556)

ขณะเดียวกัน การนิยามชาติใหม่นี้ก็ส่งผลต่อความพยายามที่จะนิยามข้อหา “หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” ใหม่ให้เข้ากับเปลี่ยนแปลงนี้ด้วย โดยรัชกาลที่ 6 ได้ทรงนิยามให้การดูหมิ่นกษัตริย์ มิใช่เพียงการดูหมิ่นต่อองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น หากทรงนิยามที่มาแห่งอำนาจของพระมหากษัตริย์ว่ามาจากการที่ผู้คนมอบอำนาจให้กษัตริย์ทรงเป็นผู้ถือเอาไว้ ทำให้การดูหมิ่นกษัตริย์ฯ ก็เท่ากับเป็นการดูหมิ่นต่ออำนาจของผู้คนภายในชาติที่มอบให้กษัตริย์ไว้ด้วย ผู้เสียหายจากการหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ จึงไม่ใช่องค์พระมหากษัตริย์เอง แต่กลายไปเป็นคนในชาติทุกๆ คน ซึ่งถือได้ว่าถูกดูหมิ่นไปด้วย ดังในพระราชดำรัสเรื่อง “ภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน” พระราชทานแด่คณะเสือป่า (23 มิถุนายน 2454) ความตอนหนึ่งว่า

“พระราชาธิบดีคือผู้ที่ได้รับมอบให้ถืออำนาจแห่งคณะไว้ และใช้อำนาจอันนั้นเพื่อประโยชน์และความสุขของคณะ เพราะฉะนั้นการที่นับถือหรือเคารพพระราชาธิบดีก็คือเคารพนับถืออำนาจแห่งคณะ บุคคลทุกๆ คนที่เป็นส่วนหนึ่งแห่งคณะก็เป็นเจ้าของส่วนหนึ่งแห่งอำนาจ ซึ่งได้รวบรวมมอบถวายให้พระราชาธิบดีทรงเป็นผู้ถือไว้ เพราะฉะนั้นเมื่อนับถืออำนาจอันนั้นก็เสมือนนับถือตนเองด้วยเหมือนกัน ผู้ที่ดูหมิ่นพระราชาธิบดี ก็ดูหมิ่นอำนาจที่ได้มอบให้พระราชาธิบดีถือไว้แทนตน ก็นับได้ว่าดูหมิ่นตนเองด้วย...จึงเป็นหน้าที่ของคน

ทุกคนที่จะต้องตั้งใจรักษาพระเจ้าแผ่นดิน มิให้เหตุร้ายใดๆ มาแผ้วพาน
พระองค์ได้ สิ่งใดผู้ใดถือว่าเป็นสง่าของตน แม้มีผู้อื่นจู่จ้วงมาจะทำอันตรายแก่
ของสิ่งนั้น ผู้เป็นเจ้าของคงจะต้องต่อสู้ผู้ที่มุ่งจะทำลายสิ่งนั้นจนสุดสิ้นสติ
กำลังและความคิด” [เน้นโดยผู้วิจัย ดูใน ทวน วิทยาภรณ์ (บ.ก.) 2507: 176-78]¹⁵

กล่าวได้ว่าการพยายามนิยามความหมายของการหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ใหม่นี้ ได้
เคลื่อนจากการอ้างอิงถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติหรือการละเมิดโครงสร้างทางสังคม ไปสู่
การอ้างอิงความชอบธรรมจาก “คณะ” หรือ “ความเป็นชาติ” ผ่านการให้ความหมายต่ออำนาจ
อธิปัตย์ที่เริ่มถูกนิยามให้ยึดโยงกับคนในชาติมากขึ้น ชาติจึงกลายเป็นตัวกลางที่เชื่อมอำนาจของ
กษัตริย์เข้ากับประชากรภายในรัฐ มรดกของการพยายามสร้างความเป็นชาติในลักษณะนี้ ได้ตก
ทอดมาสู่การสร้างชาตินิยมไทยในยุคสมัยต่อมา ในรูปของอุดมการณ์ราชาชาตินิยม (Royal-
nationalism) (ธงชัย วินิจจะกูล 2544) และแนวคิดที่อ้างอิงว่าคนในชาติได้มอบอำนาจให้
พระมหากษัตริย์ ก็ถูกพัฒนาอย่างเป็นระบบต่อมา จนกลายมาเป็นแนวคิดที่เรียกกันว่า
“อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ” หรือ “ราชประชาสมาศัย”

บริบทสำคัญอีกประการหนึ่งในภาวะสมัยใหม่ คือการแพร่หลายของเทคโนโลยี
สมัยใหม่ และสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ ต่อสาธารณะมากขึ้น¹⁶ ทำให้สิ่งพิมพ์ต่างๆ กลายเป็นสมรภูมิ
สำคัญในการเผยแพร่ความคิดทางการเมือง และพื้นที่ของการช่วงชิงความเป็นชาติที่เกิดขึ้นใหม่นี้
ด้วย ด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์ทรงสถานะเป็นผู้บริหารราชการแผ่นดิน กษัตริย์จึงเป็นเป้าหมาย
หนึ่งของการแสดงความคิดเห็นโดยตรง โดยเฉพาะสภาพของหนังสือพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 6-7 นั้น
มีการวิพากษ์วิจารณ์พระมหากษัตริย์ และระบอบการปกครองโดยตรงค่อนข้างมาก ตั้งแต่รัชกาลที่
6 เสด็จขึ้นครองราชย์ หนังสือพิมพ์บางฉบับได้ลงบทความเรียกร้องและสนับสนุนให้มีการ
ปกครองแบบสาธารณรัฐ บางฉบับแปลบทรัฐธรรมนูญของญี่ปุ่นลงพิมพ์ หรือการลงข่าว
วิพากษ์วิจารณ์การบริหารราชการแผ่นดิน เช่น การใช้จ่ายเงินของรัชกาลที่ 6 และรัฐบาล,
พระราชกรณียกิจและพระราชจริยวัตรส่วนพระองค์, การฉ้อราษฎร์บังหลวง, การถกเถียงเรื่องสภา
ราษฎรและลัทธิบอลเชวิคในสมัยรัชกาลที่ 7 เป็นต้น (ดูใน รัตนา เมฆนันท์ไพสิฐ 2531, พรภิรมณ์
เอี่ยมธรรม 2520)

¹⁵ ในส่วนต่อมา ยังได้มีพระราชดำรัสในทำนองเดียวกันว่า “เมื่อมีผู้ประทุษร้ายพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ประชาชนทุกคนจะต้องรู้สึกเจ็บร้อน
ประหนึ่งว่าตนถูกประทุษร้ายเองทุกคน” [ทวน วิทยาภรณ์ (บ.ก.) 2507: 179]

¹⁶ กิจการหนังสือพิมพ์เริ่มขึ้นในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อหมอบลัดเลย์ มิชชันนารีอเมริกัน ได้นำเครื่องพิมพ์จากสิงคโปร์มายังกรุงเทพฯ และ
ออกหนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกคือ “บางกอกกรีกอร์เดอร์” ในปี พ.ศ. 2387 (พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม 2520: 2)

ขณะเดียวกัน ชนชั้นนำได้พยายามช่วงชิงและต่อสู้กับการท้าทายเหล่านั้น นอกจากการใช้ข้อหาหมิ่นประมาทแล้ว¹⁷ ในช่วงนั้นพระมหากษัตริย์ทรงสามารถที่จะแสดงความคิดเห็นหรือตอบโต้โดยตรงด้วยพระองค์เอง รัชกาลที่ 6 จึงมักทรงนิพนธ์บทความไปลงพิมพ์เป็นประจำในนามปากกาต่างๆ และตอบโต้การเคลื่อนไหวทางการเมืองในขณะนั้น เช่น วิพากษ์วิจารณ์ชาวจีนหรือเขียนปลุกใจให้มีความรักในชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ เป็นต้น (รัตน เมฆนนท์ไพสิฐ 2531: 40) และยังมีการให้เงินอุดหนุนหนังสือพิมพ์เพื่อตั้งมาเป็นปากเป็นเสียงแก่รัฐบาล รวมทั้งการออกพระราชบัญญัติสมุด เอกสาร และหนังสือพิมพ์ พ.ศ.2465 ในการพยายามควบคุมการแสดงความคิดเห็นของหนังสือพิมพ์ โดยในกฎหมายฉบับนี้มีการกำหนดบทประพันธ์ประเภทเป็น “เสียนนามแผ่นดิน”¹⁸ และให้มีการดำเนินคดีต่อผู้ประพันธ์ บรรณาธิการ และเจ้าของโรงพิมพ์ได้ด้วย รวมทั้งยังมีการแก้ไขมาตรา 104 (1) ของกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ.127 ในปี พ.ศ.2470 โดยเพิ่มโทษจากจำคุกไม่เกิน 3 ปี ไปเป็นไม่เกินกว่า 10 ปีอีกด้วย

ผู้ถูกกล่าวหาด้วยข้อหา “หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” ในช่วงนี้จึงมีลักษณะเป็นกลุ่มปัญญาชนทวนกระแส และนักหนังสือพิมพ์ ซึ่งแสดงความคิดเห็นทางการเมือง วิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลของกษัตริย์ และพยายามเข้าไปมีส่วนร่วมในการนิยาม “ชาติไทย” ใหม่ ในลักษณะเป็นชาติของราษฎรอันแตกต่างออกไปจากที่ชนชั้นนำพยายามนิยามขึ้น เช่น กรณีของเทียนวรรณ ปัญญาชนสยามคนสำคัญ ซึ่งเป็นกรณีแรกๆ ที่รู้จักกันว่าเผชิญกับความผิดในลักษณะที่ใกล้เคียงกับการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ โดยเทียนวรรณถูกดำเนินคดีในข้อหา “หมิ่นตราพระราชสีห์” ในปี ร.ศ.101 (พ.ศ.2425) อันเป็นช่วงคาบเกี่ยวก่อนหน้าที่จะมีการตราประมวลกฎหมายขึ้น ทำให้ลักษณะโทษทัณฑ์ที่ผู้ต้องหาได้รับยังมีลักษณะแบบกฎหมายโบราณ คือโทษมีความรุนแรง และมีความไม่แน่นอนอยู่สูง เช่น ไม่มีกำหนดโทษคุมขังที่ชัดเจน ไม่ทราบแน่ชัดว่าลงโทษตามกฎหมายฉบับใด และไม่มีการเปิดโอกาสให้ต่อสู้คดี

¹⁷ ในคำปรารภของพระราชกำหนดลักษณะหมิ่นประมาท ด้วยการพูดจาเขียนถ้อยคำที่จ้อจอกโหมณาการ ร.ศ.118 เอง ก็ชี้แจงเหตุที่ต้องออกกฎหมายนี้ว่าการที่หนังสือพิมพ์แสดงความคิดเห็นต่อราชการบ้านเมือง ความประพฤติของข้าราชการและประชาราษฎร มีทั้งด้านที่ดีและไม่ดี โดยส่วนที่ไม่ดีนั้นคือผู้กล่าวแสดงความเห็นอาจมิได้มีเจตนาต่อประ โชนอันดีแก่บ้านเมืองและประชาชนทั่วไป โดยแต่งเรื่องอันไม่จริงมาใส่ความให้เป็นที่ยึดถือเชื่อเลื่อง ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงให้ออก “ประกาศว่าด้วยการทั้งหนังสือและลงหนังสือพิมพ์” แต่ประกาศนี้มีได้บัญญัติว่าการเขียนข้อความกล่าวนินทาประจานบุคคลอื่นด้วยความเท็จจะเป็นความผิด และมีได้กำหนดโทษตามกฎหมาย ในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชกำหนดขึ้น

¹⁸ ตามมาตรา 5 ของพระราชบัญญัติฉบับนี้ ระบุให้บทประพันธ์ที่เป็น “เสียนนามแผ่นดิน” คือบทประพันธ์ที่มีจุดมุ่งหมายทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม เพื่อจะยุบให้กระทำความผิดฐานประทุษร้ายต่อพระเจ้าอยู่หัวและราชอาณาจักร (ตามกฎหมายลักษณะอาญา มาตรา 97 ถึง 115) ทำความผิดต่อเจ้าพนักงานที่ปฏิบัติหน้าที่ตามกฎหมาย หรือเพื่อให้เกิดการจลาจล เป็นต้น ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 7 มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติสมุด เอกสาร และหนังสือพิมพ์ พ.ศ.2470 แทน ซึ่งเนื้อหาความเข้มงวดขึ้นกว่าพ.ร.บ.ฉบับเดิมอีกด้วย เช่น ขยายความคำว่า “เสียนนามแผ่นดิน” เพิ่มในมาตรา 6 (5) ว่าเป็นบทประพันธ์เพื่อจะ “ให้เกิดความเกลียดชัง ฤ็ฤ็หมิ่นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฤ็รัฐบาล ฤ็ราชการแผ่นดิน ฤ็จะให้มีการเปลี่ยนแปลงในรัฐบาล ฤ็พระราชกำหนดกฎหมาย ด้วยใช้กำลังบังคับ...” (ดูใน รัตน เมฆนนท์ไพสิฐ 2531)

ในช่วงนั้นเทียนวรรณ ซึ่งประกอบอาชีพเป็นทนายความ ได้เขียนฎีการ้องทุกข์ให้กับ นายช้างที่ได้มาขอให้เขาแต่งฎีกาให้ โดยอ้างว่าได้ขออนุญาตจากกระทรวงมหาดไทยแล้ว เนื่องจากในสมัยนั้นมีกฎหมายอยู่ว่าในการถวายฎีกาใดๆ จะต้องมีการขออนุญาตจากกระทรวงก่อน เมื่อได้รับอนุญาตแล้ว จึงจะทูลเกล้าฯ ถวายได้ การถวายฎีกาครั้งนี้จึงมีความผิดโดยไม่ได้อำนาจ¹⁹ นอกจากนี้ เทียนวรรณยังถูกตัดสินว่าผิดเนื่องจากดูถูกตราพระราชสีห์ซึ่งใช้สำหรับรับและดำเนินพระบรมราชโองการ เนื่องจากหาว่าตราสีห์ไม่สามารถจะบังคับกรรมการในหัวเมืองได้²⁰ เทียนวรรณจึงถูกพิจารณาลงพระราชอาญาโดยรัชกาลที่ 5 ในสองข้อหา คือหมิ่นตราพระราชสีห์ และหมิ่นประมาทสมเด็จพระกระษัตริย์ปราบปรามปรีชีย์ และเจ้าพระยาพลเทพ ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และกระทรวงเกษตราธิการในสมัยนั้น ถูกตัดสินให้จำคุก 50 ปีและจำคุกโดยไม่มีกำหนด จนกระทั่ง ร.ศ.117 (พ.ศ.2442) เทียนวรรณจึงจะได้รับการปล่อยตัว รวมแล้วเขาถูกจำคุกขังลี้มอยู่กว่า 16 ปี (ดูใน สงบ สุริยินทร์ 2543)

ช่วงไม่กี่ปีต่อมา ก.ศ.ร. กุหลาบ ปัญญาชนร่วมสมัยกับเทียนวรรณอีกคนหนึ่ง ก็ถูกขู่กล่าวหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพด้วยเช่นกัน เหตุแห่งการถูกขู่กล่าวหาเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2449 โดยนายกุหลาบได้เขียนบทความลงในหนังสือ “สยามประเทภ” เล่าเรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยตอนจะเสียกรุงแก่กรุงศรีอยุธยา โดยเล่าถึงพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า “พระปิ่นเกษ” สวรรคต แล้วพระโอรสทรงพระนามว่า “พระจุลปิ่นเกษ” เสวยราชย์ต่อมา แต่ไม่มีความสามารถจึงเสียบ้านเสียเมือง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรเห็นก็ทรงกริ้ว และได้มีพระบรมราชวินิจฉัยว่าถ้อยคำและความคิดในบทความมีลักษณะสบประมาทต่อผู้มีบรรดาศักดิ์²¹ โดยทรงเห็นว่า “แต่ก่อนได้โกหกไว้ว่า เจ้าแผ่นดินสุโขทัยองค์หนึ่งชื่อพระปิ่นเกษ ที่ให้มีจุลปิ่นเกษขึ้นนั้น ด้วยหวังจะเทียบพระจอมเกล้าและพระจุลจอมเกล้า หมายความว่าเหมือนเปนนที่ สุดของวงศ์ด้วยกัน ข้อความทั้งนี้ย่อมปรากฏอยู่แก่ใจคนทั้งปวงว่า ไม่มีความจริงในนั้นเลยโกหกขึ้น

¹⁹ มีข้อสันนิษฐานกันว่ากรณีนี้เป็นกรณีสลับกัน กล่าวคือ สมุทวนิช (2524: 18) อ้างจากคำเล่าของคำริห์ โปรเทียร์ ซึ่งเป็หลานปู่ของเทียนวรรณ ว่าสาเหตุที่เทียนวรรณถูกกลั่นแกล้งเพราะในรัชสมัยที่เขากลับจากต่างประเทศ รัชกาลที่ 5 ได้มีพระราชกระแสรับสั่งให้เจ้านายที่เป็นกวีนิพนธ์โคลงยอพระเกียรติพระเจ้าลูกเธอ ที่กำลังจะทรงผนวช กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชได้มาให้เทียนวรรณแต่งโคลงนี้ให้และสำนวนนี้ได้รางวัลที่ 1 เป็นเหตุให้เจ้านายของอื่นๆ กริ้ว จึงพยายามหาทางกลั่นแกล้งเทียนวรรณ โดยให้นายช้าง มหาเล็ก ทำมาขอให้เทียนวรรณเขียนฎีการ้องทุกข์ให้ ส่วนตัวเทียนวรรณเองก็คิดว่าตนโดนกลั่นแกล้ง ดังที่เขาแต่งเป็นบทกลอนบันทึกถึงคดีนี้ว่า “ท่านที่ไม่เมตตาที่หาความ นาคคีที่ไม่ชอบประกอบยศ ระหัดเหตุที่ไม่จริงสิ่งเลี่ยนนาม พระทรงภพบดัวฟังข่าวความ สำคัญว่าเป็นจริงทุกสิ่งอัน ” (สงบ สุริยินทร์ 2543: 81)

²⁰ ตราพระราชสีห์ เป็นตราประจำตำแหน่งของสมุหนายก ซึ่งมีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งกิจการฝ่ายทหารและพลเรือน โดยแบ่งเป็นสองชนิด คือดวงตราราชสีห์ใหญ่ มีความสำคัญต่อการบริหารราชการของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากต้องใช้สำหรับประทับตราตราเจ้าพระยาจักรี ซึ่งเชิญพระราชโองการสั่งกิจการบ้านเมือง และใช้ประทับหนังสือราชการติดต่อกับประเทศอื่น อีกชนิดคือดวงตราราชสีห์น้อย เป็นตราสำหรับตัวเสนาบดีประทับในท้องตราที่เป็นคำสั่งเสนาบดีเอง มิใช่พระบรมราชโองการ (กฤษฎา บุญสม 2548: 25) การดูหมิ่นสัญลักษณ์ที่ใช้ประทับในการบริหารราชการของกษัตริย์ จึงถูกตีความว่าเท่ากับหมิ่นพระบรมเดชานุภาพไปโดยปริยาย

²¹ มีการตีความความผิดของก.ศ.ร.กุหลาบแตกต่างกันอยู่บ้าง โดยฉบับที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้เรื่องนี้ของสังคมไทย คือฉบับของสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย (ดูใน มนินา ชนธุมิ 2525 และกองบรรณาธิการวารสารอ่าน 2554)

ทั้งสิ้น แต่กล้าหาญโกหกฟุ้งส้านยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จนถึงมิได้เกรงพระบรมเดชานุภาพ ” จึงให้จับตัวนายกุลาลบส่งโรงพยาบาลคนเสียจริตคุมขังไว้จนกว่าจะเป็นปกติ²² (ดูในกองบรรณาธิการวารสารอ่าน 2554: 30-31)

นักหนังสือพิมพ์หลายกรณีในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็เผชิญกับข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพเช่นกัน ได้แก่ กรณีหนังสือพิมพ์สามสมัย ดังที่กล่าวถึงในตอนต้น หรือกรณีของเจ.เจ.ลิลลี่ บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ Bangkok Free Press ในปี พ.ศ.2441 ซึ่งได้ส่งโทรเลขไปปารีสรายงานสถานการณ์สู้รบระหว่างกองทัพสยามกับชาวเขมรที่ไม่ยอมจ่ายภาษี แต่ถูกรัฐบาลสยามเซ็นเซอร์ไม่ให้ส่ง โดยอ้างว่าผิดข้อเท็จจริงและกระทบต่อความมั่นคงของรัฐ ลิลลี่จึงประท้วงการกระทำดังกล่าวและพยายามส่งโทรเลขรายงานเรื่องการปฏิเสธให้ส่งโทรเลขของรัฐบาลสยาม ทำให้ถูกข้อหาหมิ่นองค์พระมหากษัตริย์ รัฐบาล และประชาชนสยาม จนถูกเนรเทศออกนอกประเทศไป (อ้างอิง Streckfuss 2011: 33)

รวมทั้ง กรณีของนายเอ.อี.ซูฟอาลี และนายสถิตย์ เสมานิล ผู้จัดการและบรรณาธิการหนังสือพิมพ์วายุโม²³ ที่กรมอัยการยื่นฟ้องกล่าวหาว่าบดประพันธ์ในฉบับวันที่ 2 มิถุนายน และ 19 กรกฎาคม 2466 มีถ้อยคำหมิ่นประมาทต่ออำมาตย์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และมีถ้อยคำหมิ่นประมาทต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินี ปรากฏว่าศาลตัดสินจำคุกจำเลยทั้งสองคนละ 5 ปี ตามพ.ร.บ.สมุด เอกสาร และหนังสือพิมพ์ พ.ศ.2465 (อ้างอิง รัตนา เมฆนันท์ไพสิฐ 2531: 60 และคูตารางลำดับกรณีหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ในช่วงต่างๆ เท่าที่ผู้วิจัยพบในภาคผนวก ข)

อาจกล่าวได้ว่าในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ ข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพเป็นส่วนหนึ่งของการป้องปรามและควบคุมการทำลายต่อการสร้างอุดมการณ์ความเป็นชาติของชนชั้นนำ โดยพร้อมๆ กับโครงการในการหลอมรวมผู้คนให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชาติ ผ่านเกณฑ์สำคัญประการหนึ่ง คือเกณฑ์เรื่องความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์²⁴ โครงการในการสถาปนา

²² ข้อมูลส่วนนี้บางชิ้นระบุว่านายกุลาลบถูกส่งไปอยู่กับผู้จัดการในโรงรักษาคคนบ้าเป็นเวลา 7 วันแล้วปล่อยไป (มนันยา ชนะภูมิ 2525) และมีข้อสันนิษฐานด้วยว่างานนิพนธ์ของก.ศ.ร.กุลาลบในสยามประเภทในเล่มหลังๆ เพิ่มเนื้อหาเกี่ยวกับการเมืองมากขึ้น และมีลักษณะวิพากษ์วิจารณ์และกระทบต่อชนชั้นนำ อันอาจเป็นสาเหตุหนึ่งของการถูกจับตาและดำเนินคดีโดยชนชั้นนำ (ดูใน กองบรรณาธิการวารสารอ่าน 2554: 31)

²³ หนังสือพิมพ์วายุโม เริ่มออกเมื่อปีพ.ศ. 2464 โดยใส่ชื่อนาย เอ.อี.ซูฟอาลี คนในบังคับอังกฤษเป็นเจ้าของ หนังสือพิมพ์ฉบับนี้มีบทบาทในการวิพากษ์วิจารณ์การใช้จ่ายพระราชทรัพย์อย่างฟุ่มเฟือยของรัชกาลที่ 6 (ดูใน พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม 2520: 21-22, รัตนา เมฆนันท์ไพสิฐ 2531: 58) โดยสถิตย์ เสมานิลนั้น ต่อมาเป็นหนึ่งในคณะสุภาพบุรุษ กลุ่มนักเขียนหัวก้าวหน้าภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง

²⁴ การกีดกันยังทำผ่านเกณฑ์อื่นๆ อีก เช่น เกณฑ์ทางชาติพันธุ์ อย่างกรณีการกีดกันคนจีนในสมัยรัชกาลที่ 6 รวมทั้งเกณฑ์เรื่องอุดมการณ์และความคิดทางการเมือง เช่น ภาพลักษณ์ของ “โซเชี่ยลลิสต์” “คอมมิวนิสต์” และ “พรรคบอลเชวิค” ได้ถูกให้ความหมายในลักษณะความคิดที่พยายามล้มล้างสถาบันกษัตริย์ ตั้งแต่ในช่วงหลังการปฏิวัติรัสเซีย (ตามไท ศิลปวิทยรัตน์ 2546) โดยนอกจากการใช้กฎหมายต่างๆ แล้วชนชั้นนำยังใช้เครื่องมืออื่นๆ ด้วย อย่างการใช้ความรุนแรงโดยตรงปราบปราม เช่น กรณีกบฏ ร.ศ.130

อุดมการณ์นี้ ก็ได้กีดกันและเบียดขับผู้คนที่ไม่ถูกนับรวม หรือทำการท้าทายอำนาจออกไป โดยมีข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพเป็นเครื่องมือในการกีดกันประการหนึ่ง

2.2.3 หมิ่นพระบรมเดชานุภาพในรัฐ “ประชาธิปไตย” กับความหมายอันลึกลับ

ภายหลังการอภิวัฒน์ 24 มิถุนายน 2475 โดยคณะราษฎร ซึ่งทำการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นประชาธิปไตย สถานะและอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ถูกจำกัดให้อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ (Constitutional Monarchy) โดยในทางหลักการ อำนาจอธิปไตยเปลี่ยนจากพระมหากษัตริย์มาเป็นของประชาชน องค์พระมหากษัตริย์อยู่ในสถานะประมุขของรัฐ แต่ไม่สามารถใช้อำนาจทางการเมืองการปกครองได้อีกต่อไป รัฐเปลี่ยนรูปจากรัฐที่มีอำนาจไม่จำกัด มาเป็นรัฐที่มีอำนาจจำกัด (limited government) การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางอำนาจนี้ ทำให้แหล่งอ้างอิงความชอบธรรมของอำนาจอธิปไตยมิได้มาจากกษัตริย์อีกต่อไป แต่ความชอบธรรมของอำนาจในรัฐประชาธิปไตย มาจากการอ้างอิงกับประชาชน (people) ขณะเดียวกันสถานะของอัครบุคคลภายในรัฐ ก็ได้เปลี่ยนสู่การเป็น “พลเมือง” ผู้ทรงสิทธิเหนือชีวิต ร่างกาย และทรัพย์สินของตนเอง

กฎหมายหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ในรัฐประชาธิปไตย ในทางหลักการจึงถูกใช้คุ้มครองพระมหากษัตริย์ในฐานะตำแหน่งประมุขของรัฐ มิใช่ในฐานะองค์อธิปัตย์ที่มีอำนาจสูงสุดในการปกครอง การตีความจึงจำเป็นต้องเป็นไปอย่างเคร่งครัด โดยเป็นครั้งแรกที่ข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพจำเป็นต้องพิจารณาประเด็นเรื่องสิทธิเสรีภาพของพลเมือง โดยเฉพาะสิทธิเสรีภาพในการแสดงออก ถ่วงดุลร่วมกับการคุ้มครองชื่อเสียงเกียรติยศของบุคคล แต่ในทางปฏิบัติ สำนักและวิธีคิดอันเป็นมรดกของสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ยังมีการสืบทอดต่อมา โดยสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ในระบอบใหม่ อยู่ในภาวะที่ไม่ลงตัวและยังเป็นประเด็นปัญหา และยังอยู่ภายใต้การต่อสู้และต่อรองของกลุ่มฝ่ายการเมืองต่างๆ ทำให้ความหมายและลักษณะการบังคับใช้ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ภายใต้ระบอบประชาธิปไตย เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไปตามการต่อสู้ทางอุดมการณ์ รวมทั้งความเปลี่ยนแปลงสถานะและบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ในช่วงต่างๆ

ภายใต้ความพยายามรื้อถอนอำนาจของระบอบเก่าโดยคณะราษฎร ในปี พ.ศ.2478 จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาในความผิดฐานหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ บางส่วน โดยทำการยกเลิกการคุ้มครองพระราชโอรสและพระราชธิดาของกษัตริย์ ตามมาตรา 100 ของกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ.127 และทำการแก้ไขเพิ่มเติมในมาตรา 104 (1) โดยลดโทษเหลือจำคุกไม่เกิน 7 ปี และเพิ่มเหตุยกเว้นความผิดต่อท้ายมาตรานี้ โดยในกรณี “ที่ได้กระทำไปภายในความมุ่งหมายแห่งรัฐธรรมนูญ

หรือเพื่อสาธารณะประโยชน์ หรือเป็นเพียงการแสดงความคิดเห็น โดยสุจริต หรือเป็นเพียงการติชมตามปกติวิสัย” ก็ไม่ถือว่าเป็นความผิด²⁵

เมื่ออาจมองได้ว่าการแก้ไขนี้สะท้อนถึงความแตกต่างของการจัดวางสถานะของสถาบันกษัตริย์ก่อนและหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่ถ้าพิจารณาในภาพรวมของกฎหมายฐานหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ก็สะท้อนได้ถึงการพยายามประนีประนอมกับระบอบการเมืองเก่าไปด้วยในเวลาเดียวกัน เพราะในมาตรา 98 ซึ่งเป็นบทบัญญัติหลักของความผิดฐานนี้ ไม่ได้ถูกแตะต้องหรือเพิ่มเติมข้อยกเว้นเหมือนกรณีมาตรา 104 (1) แต่อย่างใด อีกทั้งในรัฐธรรมนูญฉบับถาวรภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง คือฉบับ 10 ธันวาคม 2475 ยังได้มีการบัญญัติในมาตรา 3 ระบุว่า “องค์พระมหากษัตริย์ดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นที่เคารพสักการะ ผู้ใดจะละเมิดมิได้” ซึ่งจะส่งผลต่อการตีความความผิดฐานหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ในเวลาต่อมาอีกด้วย

กรณีหนึ่งที่สะท้อนความขัดแย้งในประเด็นบทบาทของกษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญในช่วงแรก คือกรณีของลวดี ฤทธิเดช ซึ่งเป็นผู้ถูกข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ กรณีแรกในสมัยประชาธิปไตย (ดูในสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล 2548ก, 2548ข) เหตุเกิดในช่วงเดือนกันยายน 2476 จากกรณีที่ลวดี ในฐานะผู้นำกรมการบรรณารักษ์ จะฟ้องพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อสภาผู้แทนราษฎร เนื่องจากเห็นว่าพระปกเกล้าฯ หมิ่นประมาทตน²⁶ ทางอัยการจึงมีความเห็นให้ฟ้องร้องลวดีกลับในข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพและข้อหาทกฏ จนในเวลาต่อมา ลวดีได้เดินทางไปเข้าเฝ้าทูลขอพระราชทานอภัยโทษที่จังหวัดสงขลา โดยรัชกาลที่ 7 ไม่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเอาโทษและได้ทรงรับการขมา โดยขอให้อยู่ในความรับผิดชอบของรัฐบาลในการดำเนินการ ต่อมารัฐบาลจึงได้ตัดสินใจยุติเรื่องในที่สุด ด้วยการให้ลวดีทำฎีกาขอพระราชทานอภัยโทษอย่างเป็นทางการ²⁷ จะเห็นได้ว่ากรณีนี้อำนาจการกลั่นกรองการฟ้องร้องและถอนฟ้องไม่ได้

²⁵ ปรากฏกรณีที่มีคำพิพากษาก่อนหน้าจะแก้ไขเพิ่มเติมมาตรานี้ คือในฎีกาที่ 612/2475 จำเลยอ้างต่อราษฎรว่าพระเจ้าแผ่นดินปกครองไม่ดี จะต้องถอด จำเลยซึ่งเป็นพระเจ้าที่ข้าเธอจะครองราชย์สมบัติแทน จำเลยถูกตัดสินว่าผิดมาตรา 104 ตามตัวบทเดิม (อ้างในหยุด แสงอุทัย 2548: 247) ต่อมาในประมวลกฎหมายอาญา พ.ศ. 2499 ได้มีการแก้ไขมาตรานี้อีกครั้ง โดยนำไปบัญญัติไว้ในมาตรา 116 และตัดเอาส่วนของการดูหมิ่นกษัตริย์ฯ ออกไป ทำให้มาตรานี้กลายเป็นเรื่องของการโฆษณา แชงแพร่ความเห็นที่ทำให้เกิดความไม่สงบและกระทบต่อความมั่นคงของรัฐ เป็นการเฉพาะไป ไม่ได้เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์อีก

²⁶ เหตุเกิดจากในบันทึก “พระบรมราชวินิจฉัยเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐมนูธรรม” ได้มีข้อความตอนหนึ่งพาดพิงถึงผู้นำกรมการบรรณารักษ์ว่าการที่กรมการบรรณารักษ์นั้น หาใช่เกิดการหยุดเพราะความเดือดร้อนจริงจริง แต่เพราะมีคนยุให้เกิดการหยุดงานขึ้น ซึ่งลวดีเข้าใจว่ากล่าวถึงตน จึงพยายามขึ้นฟ้องพระปกเกล้าฯ ผ่านทาง นายมังกร สามเสน สมาชิกสภาฯ ผู้หนึ่ง แต่มังกรไม่ยอมรับ อ้างว่าทำไม่ได้เพราะขัดกับรัฐธรรมนูญ โดยในกรณีนี้ พระปกเกล้าฯ ได้ทรงแสดงพระราชประสงค์ให้สภาทำการตีความรัฐธรรมนูญมาตรา 3 ในประเด็นว่าจะสามารถฟ้องร้องกษัตริย์ต่อสภาได้หรือไม่ ในกรณีที่หากกษัตริย์ทรงทำผิดด้วยการทำอะไรไปเอง โดยไม่มีผู้รับสนองพระบรมราชโองการ ซึ่งในที่สุดสภาก็ตีความว่าไม่สามารถฟ้องร้องได้ (ดูข้อสังเกตต่างๆ ใน สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล 2548ก)

²⁷ กบฏบวชเดช ในปี 2476 ซึ่งเป็นความพยายามยึดอำนาจคืนของฝ่ายอนุรักษนิยม ได้หยิบยกเอากรณีลวดี ฤทธิเดช จะฟ้องร้องพระปกเกล้าฯ นี้มาเป็นข้ออ้างหลักของการก่อกบฏด้วย โดยอ้างว่า “คณะรัฐบาลนี้ปล่อยให้คนพาลสันดานหยาบหมิ่นทูลเกล้าพระบรมเดชานุภาพ” (สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล 2548ก)

ท้องคัมพระมหากษัตริย์อีกต่อไป เพราะรัฐบาลในอำนาจเป็นผู้ทำหน้าที่กลั่นกรองทั้งการตั้งฟ้องและถอนฟ้องในคดี โดยผ่านทางกรมอัยการ แต่พระราชอำนาจในการให้อภัยโทษก็ยังคงสืบเนื่องต่อมาจากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

แต่ภายใต้ความพยายามรื้อถอนอำนาจของระบอบเก่าบางส่วนของฝ่ายคณะราษฎร และภายหลังการสละราชย์ของพระปกเกล้าฯ ก็ได้ส่งผลให้อำนาจและบทบาทของฝ่ายอนุรักษ์นิยมลดลงและอยู่ในสภาพอ่อนแอ ขั้วหาหมื่นประมาทกษัตริย์ฯ เองก็ไม่ได้มีบทบาทหรือการบังคับใช้มากนักในช่วงเริ่มต้นของระบอบประชาธิปไตย²⁸ จนกระทั่งในช่วงต่อมาภายใต้ความพยายามสร้างและรื้อฟื้นสถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ใหม่ในระบอบใหม่ จึงได้นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงและการบังคับใช้ที่เพิ่มมากขึ้น

2.2.3.1 หลังรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ พ.ศ. 2500

แม้ฝ่ายกษัตริย์นิยมจะมีการค่อยๆ ฟื้นฟูสถานะของสถาบันกษัตริย์เป็นลำดับมาตั้งแต่ในช่วงทศวรรษ 2490 ภายหลังกษัตริย์ราษฎรเริ่มหมดอำนาจทางการเมืองลง เช่น การใช้รัฐธรรมนูญที่เพิ่มพระราชอำนาจมากขึ้น การก่อตั้งคณะองคมนตรี หรือการรื้อฟื้นอุดมการณ์ราชาชาตินิยมที่รัชกาลที่ 6 เคยสร้างเค้าโครงไว้ เป็นต้น นอกจากนั้นภายใต้บริบทของสงครามเย็น ซึ่งสหรัฐอเมริกาได้เข้ามามีอิทธิพลในการให้ความช่วยเหลือทางการทหาร และได้เสนอให้ทางการไทยใช้ประเด็นการคุกคามสถาบันกษัตริย์โดยคอมมิวนิสต์เป็นประเด็นสำคัญของปฏิบัติการสงครามจิตวิทยา สถาบันกษัตริย์จึงได้เริ่มถูกสร้างให้เป็น “สัญลักษณ์แห่งชาติ” จากการสนับสนุนของสหรัฐฯ แต่บริบทการฟื้นฟูในทศวรรษนี้ ยังมีข้อจำกัด เนื่องจากรัฐบาลจอมพลป.พิบูลสงครามยังไม่ได้ส่งเสริมสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์เองโดยตรงเท่ากับในสมัยจอมพลสฤษดิ์ (ดูใน ธงชัย วินิจจะกูล 2548, ฌัฐพล ใจจริง 2554)

ความเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญที่ต่อดับทกกฎหมาย และบรรยากาศในการอภิปรายเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์นั้น²⁹ เกิดขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ 2500 โดยเริ่มจากการตรา “ประมวล

²⁸ ในช่วงที่คณะราษฎรยังมีอำนาจ เท่าที่ปรากฏมีกรณีหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ กรณีเดียว ซึ่งเป็นกรณีที่มีการดำเนินคดีถึงในชั้นศาลฎีกาเป็นกรณีแรก คือกรณีนายปา หือชนหื้อ (ดูใน คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 1081/2482) โดยจำเลยเป็นหมอรักษาโรคให้ชาวบ้านที่ประจวบคีรีขันธ์ และถูกกล่าวหาว่าได้พูดอวดอ้างตน ว่าพระเจ้าแผ่นดินกับรัฐธรรมนูญจำเลยจะเรียกให้มากราบไหว้ก็ได้ กรณีนี้ศาลชั้นต้นลงโทษให้จำคุก 1 ปี 1 เดือน แต่ศาลอุทธรณ์เห็นว่าคำกล่าวของจำเลยเป็นแต่คำอวดอ้าง มิได้มีเจตนาแสดงความอาฆาตมาดร้ายหรือหมิ่นประมาทต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ส่วนศาลฎีกาเห็นฟ้องด้วยกับศาลอุทธรณ์

²⁹ ก่อนหน้าทศวรรษ 2500 นั้น การอภิปรายเรื่องสถาบันกษัตริย์ในแง่มุมต่างๆ ทางการเมืองอย่างเปิดเผยในทางสาธารณะหาได้เป็น “สิ่งต้องห้าม” จนเกินไปนัก เช่น ในการประชุมสภาร่างรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2492 ได้มีการอภิปรายพิจารณาหมวดพระมหากษัตริย์ ทั้งในประเด็นการขึ้นชั้นว่าจะมีระบอบการปกครองที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญหรือไม่ หรือประเด็นว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขพระราชอำนาจของกษัตริย์หรือไม่ และควรแก้ไขเรื่องอะไร โดยสมาชิกสภาส่วนใหญ่เห็นควรให้มีการอภิปรายได้ แม้แต่การเมืองในฝ่ายอนุรักษ์นิยมเองก็ตาม (ดูโดยละเอียดใน สันติสุข โสภณศิริ 2555: 191)

กฎหมายอาญา พ.ศ. 2499” ขึ้นใช้แทนฉบับเดิม (ประกาศใช้เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2500) ซึ่งตรงกับช่วงปลายรัฐบาลจอมพลป.พิบูลสงคราม ในกฎหมายฉบับนี้ได้ทำการย้ายบทบัญญัติในมาตรา 98 ของกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ.127 ไปอยู่ในมาตรา 112 ของประมวลกฎหมายฉบับใหม่ พร้อมแก้ไขเนื้อความเป็นว่า “ผู้ใดหมิ่นประมาท ดูหมิ่น หรือแสดงความอาฆาตมาดร้ายพระมหากษัตริย์ พระราชินี รัชทายาท หรือผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินเจ็ดปี” ขณะเดียวกันมาตรานี้ก็ถูกนำไปบัญญัติไว้ใน หมวดความผิดลักษณะที่ 1 ความผิดเกี่ยวกับความมั่นคงแห่งราชอาณาจักร ในหมวดที่ 1 ความผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์ พระราชินี รัชทายาท หรือผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (หมวดนี้เริ่มตั้งแต่มาตรา 107 ถึงมาตรา 112)

การจัดหมวดหมู่เช่นนี้ ทำให้ความผิดดังกล่าวถูกจัดไว้เป็น “คดีอาญาแผ่นดิน” ซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้ใดก็ตามสามารถนำเรื่องที่มีการกล่าวหาหรือโฆษณาด้วยประการใดก็ตาม ไปแจ้งความและร้องทุกข์กล่าวโทษได้ และทำให้ความหมายของข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ถูกนำไปผูกเข้ากับ “ความมั่นคง” ในฐานะความผิดต่อ “ความมั่นคงของรัฐ” ซึ่งไม่ได้เป็นเพียงหมวดในคัมภีร์กฎหมายเท่านั้น หากแต่เป็นวาทกรรมทางการเมืองอย่างหนึ่ง ที่ถูกให้ความหมายเปลี่ยนแปลงไปในยุคสมัยต่างๆ

“ความมั่นคงภายในราชอาณาจักร” เป็นสำนึกและวาทกรรมใหม่ ที่เกิดขึ้นภายใต้กระบวนการสถาปนาความเป็นเอกภาพภายในของชาติ³⁰ โดยความมั่นคงของรัฐในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็คือความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ แต่ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นต้นมา คณะราษฎรพยายามย้ายหลักที่ถูกอ้างอิงให้เป็นสัญลักษณ์สำคัญแห่งรัฐ คือหันไปเน้นความสำคัญของรัฐธรรมนูญ ในฐานะสิ่งแสดงถึงความเป็นประชาธิปไตยและความทันสมัยอย่างอารยประเทศ บทบาทหน้าที่ของกองทัพในช่วงนั้นหาใช่การพิทักษ์รักษาสถาบันกษัตริย์ หากเน้นเรื่องการปกป้องรักษารัฐธรรมนูญมากกว่า (เฉลิมเกียรติ ผิวนวล 2533: 23)

จนภายหลังการรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (16 กันยายน 2500) ทำให้เกิดการขยายตัวของวาทกรรมความมั่นคงของรัฐเพิ่มมากขึ้น ภายใต้การพยายามสถาปนาความชอบธรรมให้กับระบอบการเมืองใหม่ของสฤษดิ์และกองทัพ จอมพลสฤษดิ์ได้ดำเนินแนวทางการฟื้นฟูสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ใหม่ โดยทำการรื้อฟื้นสถาบันกษัตริย์ในฐานะสัญลักษณ์ของชาติ สืบเนื่องมาจากช่วงต้นทศวรรษ 2490 และเชื่อมความสัมพันธ์เข้ากับความมั่นคงของรัฐและกองทัพ รวมทั้งการรื้อฟื้นพระราชพิธีต่างๆ ที่เคยถูกยกเลิกไปภายหลังเปลี่ยนแปลงการ

³⁰ ในกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. 127 ก็ยังไม่ได้มีการบัญญัติ “ความมั่นคงแห่งราชอาณาจักร” เป็นหมวดทางกฎหมายแต่อย่างใด กล่าวได้ว่าสำนึกเรื่อง “ความมั่นคงภายในรัฐ” จะเกิดขึ้นได้ภายใต้การสามารถสร้างอำนาจอธิปไตยของรัฐภายในได้ รวมทั้งกลไกการบริหารจัดการต่างๆ ของรัฐได้ขยายไปครอบคลุมทั่วดินแดนแล้ว

ปกครอง และสนับสนุนการเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในการเยี่ยมราษฎรในแต่ละภูมิภาค รวมทั้งสนับสนุนการจัดทำโครงการในพระราชดำริ (ทักษ์ เกลิมเตียรณ 2552, ชนิตา ชิดบัณฑิตย์ 2550)

ในช่วงทศวรรษ 2500 รัฐยังได้ขยายกลไกการบริหารจัดการ และควบคุมตรวจตราประชาชนไปสู่ระดับท้องถิ่นและชนบทมากขึ้น ภายใต้แนวนโยบายของการพัฒนาชนบท ที่เริ่มต้นผ่านแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และการสร้าง “ความเป็นพลเมืองดี” ซึ่งไม่ได้หมายถึงการสร้างความเป็นปัจเจกบุคคลภายใต้ระบบทุนนิยม หากแต่เกี่ยวพันกับการสร้างพลเมืองให้อยู่ในฐานะ “การเป็นหูเป็นตา” ให้ความมั่นคงของรัฐมากกว่า (Connors 2007: 64, 83) และพร้อมๆ กับการสร้าง “ความเป็นพลเมืองดี” รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ก็ได้ดำเนินการกำจัด “ศัตรูทางการเมือง” ฝ่ายต่างๆ ในนามของความมั่นคงของรัฐ ผ่านนโยบายกวาดล้างทางการเมือง โดยใช้ทั้งมาตรา 17 ของธรรมนูญการปกครองแห่งราชอาณาจักร พ.ศ.2502 ที่ให้อำนาจนายกรัฐมนตรีมีอำนาจสั่งการเด็ดขาด และสั่งประหารชีวิตคนได้โดยไม่ต้องผ่านกระบวนการยุติธรรม รวมทั้งใช้ข้อกล่าวหาเรื่องคอมมิวนิสต์ในการจับกุมคุมขังนักการเมืองฝ่ายซ้าย ปัญญาชน กรรมกร หรือชาวนาจำนวนมาก (ทักษ์ เกลิมเตียรณ 2552: 254, 266)

ความมั่นคงของรัฐในช่วงนี้ยังถูกผูกโยงเข้ากับภัยคุกคามจากคอมมิวนิสต์ ภายใต้ค่านิยม “คอมมิวนิสต์” ง่ายๆ ว่าหมายถึงผู้ที่ทำการต่อต้านชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ การหมิ่นพระบรมเดชานุภาพก็เริ่มมีแนวโน้มจะถูกมองในฐานะการกระทำส่วนหนึ่งของคอมมิวนิสต์ เพื่อนำไปสู่เป้าหมายการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ใหญ่กว่านั้น เช่น ในกรณีของนายครอง จันดาวงศ์ อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดสกลนคร ที่ถูกกล่าวหาว่ามีแผนการร้ายในการทำลายประเทศชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ จึงถูกตัดสินประหารชีวิตตามมาตรา 17 โดยส่วนหนึ่งของข้อกล่าวหาต่อนายครอง กล่าวว่า “ได้ใช้วิธีอบรมพรรคพวกของตน ด้วยการลบหลู่พระบรมราชานุภาพอย่างแรงร้าย บั่นเรื่อที่ไม่มีมูลความจริงขึ้นมากล่าวร้ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และแสดงแผนการว่า เมื่อลัทธิคอมมิวนิสต์เข้ามาครอบครองประเทศไทยได้ทั้งหมดแล้ว ก็จะเอาพระมหากษัตริย์มาใช้แรงงานด้วยเช่นกัน” (อ้างใน ตามไท ดิลกวิทยรัตน์ 2546: 188-89)

กล่าวได้ว่าภายใต้วาทกรรมความมั่นคงของรัฐ ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ มีแนวโน้มถูกทำให้เป็นมากกว่าความผิดจากการแสดงออก หรือการแสดงความคิดเห็นที่กระทบต่อเกียรติยศชื่อเสียงขององค์พระมหากษัตริย์ แต่เริ่มมีความหมายในลักษณะที่เชื่อมเข้ากับการกระทำของ “ศัตรูของชาติ” หรือคอมมิวนิสต์ ที่มุ่งล้มล้างชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ซึ่งความหมายลักษณะนี้จะเข้มข้นมากขึ้นเรื่อยๆ ในช่วงที่สงครามเย็นเข้มข้นขึ้น และบทบาทของพรรคคอมมิวนิสต์ใน

ประเทศไทยมีมากขึ้น ความมั่นคงของรัฐจึงกลายไปเป็นวาทกรรมใหม่ที่รองรับการใช้ข้อหาหมิ่นประมาทษัตริย์ฯ ในลักษณะที่ขยายความหมายให้กว้างขวางขึ้น

ขณะเดียวกัน การรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ก็ถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญสำหรับการบังคับใช้มาตรา 112 โดยได้ทำให้เกิดการรื้อฟื้นหรือย้อนกลับไปดำเนินการในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลายเดือนหรือหลายปี ทั้งที่ก่อนหน้านี้ไม่ได้มีการดำเนินการใดๆ อีกทั้งในช่วงหลังการปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม 2501 คดีที่เกิดขึ้นทั้งหมดยังถูกดำเนินคดีในศาลทหาร เนื่องจากการประกาศใช้กฎอัยการศึกทั่วประเทศ ทำให้การพิจารณาคดีเกิดขึ้นในศาลเดียว ไม่สามารถอุทธรณ์และฎีกาได้

กรณีแรกๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ ได้แก่กรณีของ ดร.หยุด แสงอุทัย ศาสตราจารย์นักกฎหมายและเลขาธิการคณะกรรมการกฤษฎีกาในขณะนั้น เหตุเกิดจากกรณีที่หยุดได้กล่าวคำบรรยายเรื่อง “อำนาจและความรับผิดชอบในระบอบประชาธิปไตย” ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2499 ซึ่งมีการแสดงความคิดเห็นว่าพระมหากษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตยไม่พึงตรัสสิ่งใดอันเป็นปัญหาเรื่องเศรษฐกิจ การเมือง หรือสังคมของประเทศ โดยไม่มีผู้รับสนองพระบรมราชโองการ³¹ ต่อมา สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรท่านหนึ่งได้ยื่นหนังสือถึงอธิบดีกรมตำรวจกล่าวหาว่า ข้อความบางตอนในคำบรรยายนั้นมีลักษณะหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ แต่ในท้ายที่สุดทางกองคดีของกรมตำรวจได้วินิจฉัยว่าบทความของหยุดไม่เข้าข่ายผิดกฎหมายแต่อย่างใด (ดูในสุธาชัย ยิ้มประเสริฐ 2550: 376-78, หจข. ก/ป/7/2499/มท.19)

ต่อมาในปี 2500 ได้เกิดกรณีการ “ไฮด์ปาร์ก” ที่ท้องสนามหลวง แล้วถูกกล่าวหาว่าหมิ่นประมาทษัตริย์ฯ ถึงสองกรณี ได้แก่ กรณีของนายสง่า เนืองนิยม หรือ “ช่างจาแดง” และกรณีของนายโกศย์ มุ่งเจริญ โดยกรณีสง่าได้กล่าวถึงกรณีสวรรคตของรัชกาลที่ 8 (24 มิถุนายน 2500) พร้อมทำท่าทางประกอบกรพุด และตำรวจทำการจับกุมตัว (สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ 2550: 384) พรรคประชาธิปัตย์ได้ยกคำปราศรัยของสง่ามาโจมตีว่าหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ และเรียกร้องให้รัฐบาลดำเนินการทางกฎหมายกับสง่า แต่รัฐบาลจอมพล ป. ดำเนินการปรับในเรื่องการใช้เครื่องขยายเสียงโดยไม่ได้รับอนุญาตเท่านั้น (สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล 2553) จนภายหลังจอมพลสฤษดิ์ยึดอำนาจแล้ว อัยการจึงได้ยื่นฟ้องสง่าต่อศาลในข้อหาตามมาตรา 112 และศาลชั้นต้นได้พิพากษา

³¹ เหตุเกิดจากกรณีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำรัสเนื่องในวันกองทัพ (25 มกราคม 2499) โดยทรงวิพากษ์วิจารณ์การที่ทหารเข้ามามีบทบาททางการเมือง ซึ่งถือเป็นพระราชดำรัสต่อสาธารณะด้วยพระองค์เองเป็นครั้งแรกภายหลัง 2475 สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล (2549) เห็นว่ากรณีหยุด แสงอุทัย มีความสำคัญในแง่ที่เป็น “หลักบ่อ” (milestone) วิวัฒนาการของระบอบการเมืองหลัง 2475 โดยสะท้อนให้เห็นว่าหลักการพื้นฐานของการเปลี่ยนแปลงการปกครองในประเด็นที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงทำอะไรได้แต่โดยความเห็นชอบของรัฐบาลหรือรัฐสภาเท่านั้นได้อ่อนกำลังลงแล้ว ขณะเดียวกันถ้าเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์ที่จะตามมา กรณีดังกล่าวสะท้อนว่าขณะนั้นประเด็นสถานะและบทบาทของพระมหากษัตริย์ ยังเป็นสิ่งที่สามารถจะอภิปรายและถกเถียงในที่สาธารณะอย่างตรงไปตรงมาได้บ้าง ยังไม่ใช่ “สิ่งต้องห้าม” แต่อย่างใด สมศักดิ์สรุปว่ากรณีของหยุดนี้เป็นเสมือน “จุดกึ่งกลาง” ระหว่าง 2475 กับยุคสมัยในปัจจุบัน

จำคุก 5 ปี โดยจำเลยรับสารภาพ จึงลดโทษให้กึ่งหนึ่ง เหลือกำหนดจำคุก 2 ปี 6 เดือน [ดูคำพิพากษากรณีนี้ได้ในสุพจน์ ด้านตระกูล (2517: 226-227)] ส่วนกรณีนายโกศยนั้น ก็ได้ไต่สวนที่ห้องสนามหลวงกล่าวถึงสาเหตุในกรณีสวรรคตของรัชกาลที่ 8 คล้ายกับกรณีของสง่าเช่นกัน (21 กรกฎาคม 2500) โดยในคดีนี้ศาลชั้นต้นได้พิพากษาลงโทษจำคุก 3 ปี ลดโทษฐานรับสารภาพให้ 1 ใน 3 คงจำคุก 2 ปี ส่วนในชั้นศาลอุทธรณ์และศาลฎีกาพิพากษายืนตามศาลชั้นต้น (ดูคำพิพากษาศาลฎีกาที่ 51/2503)³²

ในช่วงนี้ ยังเกิดกรณีที่เกี่ยวข้องกับนักเขียนและนักหนังสือพิมพ์อีกสองกรณี ได้แก่ กรณีของนายประจวบ สารพัด นักหนังสือพิมพ์และบรรณาธิการผู้พิมพ์ผู้โฆษณาของหนังสือพิมพ์ไทเสรี ซึ่งถูกดำเนินคดีจากบทความชื่อ “เมื่อ 6 เมษายน” ที่เขาเขียนวิพากษ์วิจารณ์เรื่องวันจักรี ลงพิมพ์เมื่อวันที่ 16 เมษายน 2500 กรณีนี้ได้มีการนำไปกล่าวถึงในการอภิปรายไม่ไว้วางใจรัฐบาลจอมพลป.ด้วย (ดูในสุราชัย อัมประเสริฐ 2550: 390-91) จนภายหลังการรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์แล้ว เจ้าหน้าที่ตำรวจจึงได้เริ่มมีการสอบสวนและดำเนินคดีในช่วงปลายเดือนมกราคม 2501 ทั้งสามศาลได้พิจารณาเห็นว่าบทความนี้มุ่งกล่าวถึงพระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบันด้วย จำเลยจึงมีความผิดตามมาตรา 112 ตัดสินจำคุก 5 ปี (คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 1641/2503 อ้างจากหอจดหมายเหตุอัยการสูงสุด สค. ห 2 2501)

กรณีสำคัญอีกกรณีหนึ่งในช่วงนี้คือ คดีของสุวัฒน์ วรดิลก และเพ็ญศรี พุ่มชูศรี สามีภรรยา นักเขียนและนักร้องเพลงชื่อดัง คดีนี้ทั้งคู่ถูกฟ้องร้องใน 4 กรรม จากเหตุที่เกิดขึ้นต่างวาระ ในระหว่างวันที่ 1 กุมภาพันธ์ 2496-15 มกราคม 2501 โดยเฉพาะความผิดที่เกิดจากการตั้งชื่อเรียกสุนัข การจับกุมและดำเนินคดีมีขึ้นในช่วงเดือนมกราคม 2501 ภายหลังการรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์แล้ว³³ และเนื่องจากเหตุเกิดในช่วงก่อนหน้าการใช้ประมวลกฎหมายอาญา พ.ศ.2499 จึงใช้กฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ.127 มาตรา 98 ในคดีนี้ ศาลชั้นต้นพิพากษาจำคุกสุวัฒน์ 3 ปี ให้ยกฟ้องเพ็ญศรี ศาลอุทธรณ์กลับเป็นลงโทษจำคุกทั้งสองคน คนละ 5 ปี ศาลฎีกาได้กลับคำพิพากษาอีก

³² บริบทการเมืองขณะนั้น ซึ่งมีส่วนสำคัญทำให้เกิดกรณีทั้งสอง เริ่มจากในวันที่ 17 กุมภาพันธ์ 2498 จำเลยทั้งสามคนในคดีสวรรคตของรัชกาลที่ 8 ได้ถูกนำตัวไปประหารชีวิตตามคำพิพากษาของศาลฎีกา ในปี 2499 ขั้วพันมิตรของจอมพล ป.และพลตำรวจเอกเผ่า ตัดสินใจหาทางติดต่อกับบริติช พนมยงค์ ที่ลี้ภัยอยู่ในประเทศจีน เพื่อชักชวนให้กลับประเทศ มาร่วมสู้กับฝ่ายกษัตริย์นิยม โดยสิ่งสำคัญที่จะร่วมกันใช้ในการต่อสู้ คือ การรื้อฟื้นคดีสวรรคตขึ้นมาใหม่ ในช่วงสิ้นปี 2499 ถึงกลางปี 2500 ได้มีข่าวลือแพร่สะพัดในพระนครเรื่องรัฐบาลจอมพล ป. จะอนุญาตให้บริติชเดินทางกลับไทยเพื่อมาสู้คดีสวรรคต (ดูในสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล 2553ข)

³³ สุวัฒน์เกือบถูกจับในข้อหาคอมมิวนิสต์หลังจากเดินทางกลับจากประเทศจีน เพื่อร่วมเดินทางไปเปิดการแสดงกับคณะศิลปินไทย ในปี 2500 แต่สามารถ “เคลียร์” กับจอมพลป.ได้ระหว่างเดินทางกลับ นอกจากนั้นภายหลังการรัฐประหาร ในการเลือกตั้ง 15 ธันวาคม 2500 สุวัฒน์ได้ลงสมัครในนามของพรรคสันติชนแนวร่วมสังคมนิยม ที่ประกาศต่อสู้กับพรรคการเมืองของนายทุนขุนนาง ซึ่งน่าจะสร้างศัตรูทางการเมืองให้แก่สุวัฒน์ จนนำไปสู่คดีหมิ่นพระมหากษัตริย์ฯ นี้ได้ ดูประวัติของสุวัฒน์ได้ใน ขจิต ติกขมัต (2546)

ครั้ง โดยตัดสินยกฟ้องเพ็ญศรี แต่คงลงโทษจำคุกสุวัฒน์ 5 ปี (คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 1643/2503 อ้างจาก หอจดหมายเหตุัยการสูงสุด สค. ห3 2497)³⁴

อีกกรณีหนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน คือคดีของนายส่งศักดิ์ สายปัญญา นักการเมืองสังกัดพรรคประชาธิปัตย์ เหตุเกิดขึ้นในระหว่างการหาเสียง ก่อนหน้าการเลือกตั้ง 15 ธันวาคม 2500 ที่อำเภอพะเยา จังหวัดเชียงราย³⁵ โดยระหว่างนายส่งศักดิ์พูดผ่านเครื่องขยายเสียง ได้เกิดการโต้เถียงกับผู้ฟัง และถูกนำเรื่องไปร้องทุกข์กล่าวโทษในเวลาต่อมา และอ้างว่านายส่งศักดิ์ ได้กล่าวข้อความหมิ่นประมาทราชวงศ์จักรี นายส่งศักดิ์พยายามต่อสู้ในชั้นศาลว่าตนไม่ได้กล่าวเช่นนั้น ในคดีนี้ศาลชั้นต้นได้พิพากษาจำคุกจำเลย 7 ปี ศาลอุทธรณ์พิพากษายืนตามศาลชั้นต้น แต่ในชั้นศาลฎีกาได้กลับคำพิพากษาเป็นยกฟ้องจำเลย³⁶ (คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 1584/2503 อ้างจาก หอจดหมายเหตุัยการสูงสุด สค. ด1 2505)

จะเห็นได้ว่ากฎหมายหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ถูกนำไปใช้เป็นเครื่องมือในทางการเมืองเพิ่มมากขึ้น ทั้งในแง่ของการควบคุมการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ อย่างกรณีของ หยุต กรณีสง่า กรณีกอศัย หรือกรณีประจวบ และในแง่ของการใช้เป็นเครื่องมือในการโจมตีและปราบปรามทางการเมือง ทั้งต่อฝ่ายซ้าย อย่างกรณีสุวัฒน์ และนักการเมือง ในกรณีของส่งศักดิ์ กล่าวได้ว่าในสมัยสมัยสุญญัตติ พร้อมๆ ไปกับการฟื้นฟูสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตย ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ มีบทบาทสำคัญในการควบคุมและป้องปรามการแสดงความคิดเห็นหรือเปิดเผยข้อมูลที่ขัดแย้งกับการฟื้นฟูสถานะและบทบาทเหล่านั้น คู่ขนานไปพร้อมกับการใช้อ้อหาอื่นๆ เช่น มาตรา 17 หรือข้อหาคอมมิวนิสต์³⁷ ในยุคเผด็จการทหารนี้

³⁴ ในตอนแรก สุวัฒน์และเพ็ญศรีถูกคุมขังในเรือนจำพระนคร ต่อมาจึงย้ายไปที่เรือนจำลาดยาว ซึ่งในช่วงนั้นถูกแห่ไปข่มขืนนักโทษการเมืองในคดีต่างๆ เอาไว้ด้วย สุวัฒน์จึงได้ใช้ชีวิตในคุกพร้อมกับผู้ต้องหาคอมมิวนิสต์หลายๆ คน คู่บันทึกในคุกของเขาได้ใน สุวัฒน์ วรดิลก (2521) อันเป็นบันทึกอัตชีวประวัติเล่มที่สอง ต่อจากช่วงวัยเด็ก แต่ในหนังสือเล่มนี้เน้นเล่าเรื่องของตัวเขาและผู้คนในคุก มากกว่าจะเล่าถึงรายละเอียดการดำเนินคดี สุวัฒน์ (2521: 153) บันทึกไว้ว่าหากมีโอกาสเขาอยากเขียน “ชีวิตในความทรงจำ เล่ม 3” ที่ชื่อว่า “คดีหมิ่นกษัตริย์ 2501” เพื่อเปิดเผยความจริงทั้งหมดของตนออกมา แต่เข้าใจว่าในท้ายที่สุดก็ไม่มีใครตีพิมพ์เรื่องนี้แต่อย่างใด

³⁵ นายส่งศักดิ์ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจากการเลือกตั้งนี้ แต่ต้องสิ้นสุดสถานภาพหลังการยึดอำนาจเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม 2501 โดยในขณะนั้นพะเยายังมีสถานะเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดเชียงราย

³⁶ นอกจากศาลฎีกาจะพิเคราะห์ว่าพยานฝ่ายโจทก์มีพิรุณและไม่น่าเชื่อถือแล้ว ศาลยังอ้างเรื่องระยะเวลาที่เกิดเหตุ คือช่วงที่มีการชิงชัยกันระหว่างพรรคการเมือง ซึ่งย่อมมีการมุ่งหมายทำลายกันได้ และเมื่อจำเลยได้รับเลือกตั้งภายหลังเหตุการณ์ การอิจฉาริชยาที่ย่อมจะทวีมากขึ้น จึงฟังไม่ได้ว่าจำเลยกระทำผิดตามฟ้อง คำวินิจฉัยนี้น่าสนใจ ในแง่ที่ศาลอ้างอิงถึงบริบททางการเมือง และวินิจฉัยว่าข้อหานี้สามารถถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองระหว่างคู่ต่อสู้ทางการเมืองได้ ในเวลาต่อมา การวินิจฉัยคดีมาตรา 112 แทนจะไม่ให้ความสำคัญกับบริบทของเหตุการณ์ และเน้นพิจารณาแต่เฉพาะถ้อยคำหรือการแสดงออกที่ถูกกล่าวหาเพียงโดดๆ ดังกรณีของนายวีระ มุสิกพงศ์ นักการเมืองอีกคนหนึ่ง ซึ่งเกิดเหตุการณ์ที่ถูกคู่แข่งทางการเมืองแจ้งความคล้าชดคลึงกับกรณีนี้ในปี 2529

³⁷ ในช่วงต้นทศวรรษ 2500 นี้ ยังมีคดีหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ อีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งผู้ถูกกล่าวหาเป็นชาวบ้านธรรมดาและชาวต่างชาติ และเกิดจากการพลั้งปาก การทะเลาะวิวาท หรือการเสพของมีนเมา โดยคดีเหล่านี้ศาลพิพากษาว่าเป็นความผิดทั้งหมด แต่ลงโทษไม่สูงนัก เช่น กรณีนายบุญทอง ลืออำนาจ (2504) ที่จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งกล่าวถ้อยคำขณะมีเมามาและทะเลาะวิวาทกับเพื่อนในวงเหล้า, กรณี นายการปดาปชิงห์ (2505) ชาวอินดูชยาขั้วที่จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งกล่าวถ้อยคำคำหลังจากมีผู้ซื้อถั่วแล้วไม่ชำระเงิน และถูกผู้ที่จำเลยมีเรื่องด้วยนำไปแจ้งความ และกรณี

2.2.3.2 ความขัดแย้งทางอุดมการณ์หลัง 14 ตุลาคม 2516

บริบทสำคัญในช่วงปี 2516-2519 คือ “การปะทะกันทางอุดมการณ์” โดยภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และการจับได้รัฐบาลเผด็จการทหารออกจากอำนาจไปได้ ได้นำไปสู่ความตื่นตัว และการเคลื่อนไหวทางการเมืองจากผู้คนหลายกลุ่ม ทั้งในหมู่นักศึกษา กรรมกร และชาวนา รวมทั้งการลดลงของระบบการเซ็นเซอร์จากเผด็จการทหาร ยังนำไปสู่การแพร่หลายออกไปอย่างเสรีของสื่อต่างๆ ซึ่งเคยเผยแพร่ไม่ได้ในช่วงก่อนหน้านั้น โดยเฉพาะแนวคิดของฝ่ายซ้ายและการตีความประวัติศาสตร์ไทยแบบใหม่ๆ รวมทั้งการเกิดพรรคการเมืองแนวสังคมนิยม และการขยายอิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ประกอบกับสถานการณ์ในขณะนั้นที่พรรคคอมมิวนิสต์ยึดอำนาจประเทศในภูมิภาคอินโดจีนได้ในช่วงปี 2518 ก็ได้สร้างความตื่นตระหนกต่อสถานการณ์ของสถาบันกษัตริย์ในประเทศไทยด้วย บริบทเช่นนี้เอง ทำให้ฝ่ายรัฐและชนชั้นนำเองก็พยายามควบคุมการเคลื่อนไหวทางการเมืองเหล่านี้ ในรูปแบบต่างๆ เช่น การโฆษณาชวนเชื่อ การอบรมและขยายอุดมการณ์เรื่องชาติ-ศาสนา-กษัตริย์ การจัดตั้งองค์กรของขบวนการฝ่ายขวาให้ทำหน้าที่แทนรัฐ เช่น กลุ่มกระหังแดง นวพล หรือลูกเสือชาวบ้าน รวมทั้งการข่มขู่คุกคามทำร้าย และลอบสังหารนักเคลื่อนไหวหรือขบวนการฝ่ายซ้าย (เบนดิก แอนเดอร์สัน 2541)

ขณะเดียวกัน เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ยังเป็นหมุดหมายสำคัญที่เป็นพื้นฐานของการสถาปนาบทบาทใหม่ของสถาบันกษัตริย์ในระบอบการเมืองไทย ผ่านการสร้างวาทกรรมที่เชื่อมสถาบันกษัตริย์เข้ากับการพัฒนาประชาธิปไตย ภายใต้ทัศนะว่าสถาบันกษัตริย์มีบทบาทในการสร้างประชาธิปไตยในสังคมไทย ซึ่งประจักษ์ ก้องกีรติ (2548) เรียกอุดมการณ์นี้ว่า “กษัตริย์ประชาธิปไตย”³⁸ อันได้ประกอบรวมเข้ากับอุดมการณ์ราชาชาตินิยมแบบเดิม ที่เคยนิยมให้สถาบันกษัตริย์แยกไม่ออกจากความเป็นชาติไทย จนปรากฏกลายเป็นอุดมการณ์ใหม่ที่ประจักษ์เรียกว่า “ราชาชาตินิยมประชาธิปไตย” ส่วนธงชัย วินิจจะกูล (2548) เรียกว่า “ราชาชาตินิยมใหม่” ซึ่งนอกจากจะนิยมสถาบันกษัตริย์ในฐานะผู้พิทักษ์ รักษา และค้ำประกันความอยู่รอดของ “ชาติ” แล้ว ยังอยู่ในฐานะผู้พิทักษ์ รักษา และค้ำประกัน “ประชาธิปไตย” ในสังคมไทยด้วย

ของนายแฮนด์เล็คซ์, นายเอ็ดเวิร์ด โชบาวอิตซ์ และนายวิลเลียม เฮนรี อิกกิน (2505) กลุ่มนักบินชาวอเมริกัน ที่จังหวัดอุดรธานี ซึ่งร่วมกันเสกสุราและใช้อาวุธปืนพกยิงไปที่ข้างฝาบ้านพักหลายนัด รุ่งเช้าจึงทราบว่าเป็นถูกพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ดูทั้งหมดใน หอจดหมายเหตุอัครราชทูต สศ. ค1 2505) คลิเหล่านี้แม้ไม่มีลักษณะทางการเมืองโดยตรง แต่ก็สะท้อนลักษณะการบังคับใช้และการทำงานของกลไกทางกฎหมายที่เริ่มขยายตัวไปสู่พื้นที่ในต่างจังหวัดและท้องถิ่นต่างๆ มากขึ้น

³⁸ อุดมการณ์นี้สร้างขึ้นผ่านการสร้างประวัติศาสตร์ประชาธิปไตยใหม่ โดยนิยามให้ “ประชาธิปไตย” มีอยู่ในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และผู้ปกครองมีการให้สิทธิเสรีภาพแก่ราษฎรมาแต่เดิมแล้ว ประวัติศาสตร์ชุดนี้ยังสถาปนารัชกาลที่ 7 ในฐานะเป็น “บิดาแห่งประชาธิปไตย” แต่ถูกคณะราษฎรและเผด็จการทหารช่วงชิงอำนาจไป ขณะที่พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันก็อยู่ในสถานะเป็น “ผู้ปกป้องประชาธิปไตย” อุดมการณ์นี้พัฒนามาก่อนหน้าเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 หลายปี เพื่อใช้สร้างความชอบธรรมในการต่อสู้กับเผด็จการทหารของขบวนการนักศึกษา ก่อนจะได้รับกระแสนับพันคนเช่นนี้จากบทบาทของพระมหากษัตริย์เองในเหตุการณ์ 14 ตุลา (ดูใน ประจักษ์ ก้องกีรติ 2548)

ผลอย่างสำคัญของการประกอบสร้างอุดมการณ์ชุดใหม่นี้ คือได้สร้างให้สถานะของสถาบันกษัตริย์วางอยู่ “เหนือการเมือง” โดยการพยายามสร้างความหมายของการอยู่ “เหนือการเมือง” ขึ้นใหม่ จากเดิมในสมัยจอมพลป. การอยู่เหนือการเมืองเป็นเรื่องของการห้ามยุ่งเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง กลับถูกนิยามใหม่ให้กลายเป็นเรื่องของการอยู่เหนือการต่อสู้เพื่อเข้าครอบครองรัฐบาลและรัฐสภา อันถูกให้ความหมายว่าเป็น “การเมือง” ที่มีลักษณะฉ้อฉลสกปรก พระราชกรณียกิจหรือพระราชอำนาจต่างๆ ของพระมหากษัตริย์จึงไม่ถูกเข้าใจเป็นเรื่องราว “การเมือง” ไปด้วย (ดูใน ชงชัย วินิจจะกูล 2548) การสร้างความหมายเช่นนี้เองที่ส่งผลให้การแสดงความคิดเห็นหรือวิพากษ์วิจารณ์ถึงบทบาททางการเมืองของสถาบันกษัตริย์ตามปกติ ก็อาจถูกให้ความหมายว่าเป็นการหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ไปได้เช่นกัน

ในบริบทช่วงนี้ ความหมายของ “การหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” ยังได้ซ้อนทับเข้ากับการกระทำของ “คอมมิวนิสต์” อย่างเข้มข้น จนแทบจะกลายเป็นสิ่งเดียวกัน โดยในปี 2512 ได้มีการแก้ไขปรับปรุงกฎหมายการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ การแก้ไขนี้ได้ขยายนิยามคอมมิวนิสต์และความมั่นคงของรัฐออกไป โดยให้รวมไปถึงการกระทำในอันที่จะทำลายชนบทรบเร่เขมรประเพณีไทยด้วย ส่งผลให้สามารถกวาดรวมการกระทำจำนวนมากเข้ามาเป็นเรื่องของ “ความมั่นคงของรัฐ” ได้แทบทั้งหมด (ทักษ์ เฉลิมเตียรณ 2552, Streckfuss 2011) ส่วนภาพลักษณ์ของคอมมิวนิสต์ก็ถูกผลิตซ้ำ ในฐานะสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ กระทั่งเชื่อมโยงกับการทำลายคุณค่า “ความเป็นไทย” ผู้ที่เป็นคอมมิวนิสต์จึงไม่เพียงเป็นคนในที่มีความคิดเห็นหรือมีอุดมการณ์ทางการเมืองที่แตกต่างจากรัฐบาล หากแต่กลายเป็น “คนนอก” “กบฏ” “ทรยศต่อชาติ” หรือ “มารร้าย” ซึ่งบ่อนทำลายอารยธรรมของชาติ (ตามไท ดิลกวิทยรัตน์ 2546)

ความหมายที่ผูกโยงกันอย่างซับซ้อนภายใต้ชุดคำอธิบายต่างๆ ทั้งจากอุดมการณ์ชาตินิยมไทย อุดมการณ์กษัตริย์ประชาธิปไตย วาทกรรมความมั่นคงของรัฐ หรือภาพลักษณ์ของคอมมิวนิสต์ ทำให้ความหมายของการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพมีแนวโน้มจะถูกตีความอย่างกว้างขวาง ในลักษณะเป็นกระทำที่เท่ากับการมุ่งล้มล้างทำลายสถาบันพระมหากษัตริย์ไปด้วย เช่น ธานินทร์ กรัยวิเชียร (2520: 100-101) ได้อธิบายถึงกลุ่มที่เขาเรียกว่าเป็น “บุคคลผู้ไม่หวังดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์” ว่า “บุคคลเหล่านี้มีอยู่ แม้จะมีจำนวนน้อยนิด แทบจะนับจำนวนได้ บุคคลเหล่านี้ต้องการทำลายสถาบัน เพื่อวัตถุประสงค์บางประการ อาทิ สถาปนาระบอบคอมมิวนิสต์ขึ้น ในปัจจุบันเรามากได้ยินข่าวว่าเกิดคดีหมิ่นพระบรมเดชานุภาพขึ้นเป็นครั้งคราว เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะบุคคลผู้ไม่หวังดีต่อสถาบันแห่งนี้ ต้องการจะลองกำลังของมหาชนว่า ยังคงให้ความเคารพสักการะองค์พระมหากษัตริย์อยู่หรือไม่ เพียงใด และต้องการดึงสถาบัน

พระมหากษัตริย์ ลงมาสู่การวิพากษ์วิจารณ์ทางการเมือง อันจะเป็นผู้ทางให้เขาทำลายสถาบันแห่งนี้ได้ง่ายขึ้น”

แม้แนวโน้มหลักในการจัดการกับคอมมิวนิสต์นั้น รัฐไทยมักจะใช้กฎหมาย “การกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์” ในการควบคุมปราบปรามโดยตรงมากกว่า เนื่องจากบทลงโทษตามกฎหมายมีความรุนแรงกว่า³⁹ แต่ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ถูกใช้มากขึ้นด้วย อีกทั้ง ในช่วงที่ความขัดแย้งทางอุดมการณ์แหลมคมนี้ พร้อมการปลุกระดมจากสื่อมวลชนในรูปแบบต่างๆ ก็ได้สร้างความชอบธรรมในการใช้กำลังหรือการปราบปรามอย่างรุนแรงต่อผู้ถูกกล่าวหา ทำให้มีแนวโน้มในการใช้กระบวนการนอกกฎหมายมากขึ้นอีกด้วย

เท่าที่ผู้วิจัยพบ ในช่วงปี 2517-2519 ได้เกิดกรณีซึ่งนิสิตนักศึกษาถูกกล่าวหาในคดีหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ถึงสี่กรณี ได้แก่ กรณีนายประเดิม คำรงเจริญ นิสิตศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง, กรณีนายเสนีย์ สุนทรธ นักศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ถูกดำเนินคดีร่วมกับนายเล็ก ลักษณะผล), กรณีนายอนุชิต ธนักรสมบัติ นิสิตศึกษาวิทยาลัยครูสวนสุนันทา และกรณีนายประเสริฐ ลอยตระกูล นิสิตศึกษามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ โดยทั้งสี่กรณีมีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับความขัดแย้งทางการเมืองในเวลานั้น ระหว่างขบวนการนิสิตนักศึกษา กับขบวนการฝ่ายขวาหรือฝ่ายอนุรักษ์นิยม

กรณีประเดิม คำรงเจริญ นั้นเกิดขึ้นในปี 2517 เหตุเกิดจากบทกลอน “ถึงชาวฟ้า...จากข้าชาวดิน” เขียนโดยผู้ใช้นามปากกาว่า “ม.น.ป.” ลงพิมพ์ในวารสารประชาธรรม ฉบับสัจธรรม⁴⁰ ซึ่งมีประเดิมเป็นบรรณาธิการผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ประเดิมถูกนำขึ้นศาลทหาร และศาลชั้นต้นตัดสินยกฟ้องเมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2518 [ดูข้อมูลคดีนี้โดยละเอียดใน แนวร่วมนักกฎหมายเพื่อประชาชน และกลุ่มนักศึกษากฎหมายรุ่นใหม่ (2518)]

กรณีเสนีย์ สุนทรธ และเล็ก ลักษณะผล เหตุเกิดจากบทความที่นายเสนีย์เขียนชื่อ “อมนุษย์” ตีพิมพ์ลงในหนังสือพิมพ์ “ดาวดารายุกสยาม” ในคอลัมน์ “หัวคน-หัวโจน” ประจำวันที่ 10 เมษายน 2518 ซึ่งมีนายเล็กเป็นบรรณาธิการผู้พิมพ์ผู้โฆษณา บทความดังกล่าวได้กล่าวในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ถึงพระบรมราโชวาทของสมเด็จพระบรมราชินีนาถที่พระราชทานแก่นายร้อยตำรวจ

³⁹ กฎหมายเกี่ยวกับคอมมิวนิสต์ปรากฏเป็นครั้งแรกโดยประกาศเป็นพ.ร.บ.แก้ไขกฎหมายลักษณะอาญา พ.ศ. 2470 เพื่อแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ.127 มาตรา 104 โดยเพิ่มกรณีการกระทำที่เป็นการสั่งสอนทูลฎีกาเมืองหรือเสวยชุกเพื่อให้บังเกิดความเกลียดชังคูห่มั่นพระมหากษัตริย์ หรือเกิดความเกลียดชังระหว่างชนชั้นเป็นความผิด จนภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองได้มีการออกพ.ร.บ.ว่าด้วยคอมมิวนิสต์ พ.ศ. 2476 โดยกฎหมายฉบับนี้ถูกยกเลิกไปในปีพ.ศ. 2489 ก่อนจะมีการประกาศใช้พ.ร.บ.ป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ปี 2495 และมีการแก้ไขเพิ่มเติมอีกหลายครั้ง ครั้งใหญ่ๆ คือในปี 2512 และ 2522 โดยกำหนดโทษจำคุกตั้งแต่ 10 ปีขึ้นไปจนถึงตลอดชีวิต ก่อนจะมีการยกเลิกกฎหมายคอมมิวนิสต์ทั้งหมดไปในปี 2543 สามารถดูงานศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพลักษณ์ของคอมมิวนิสต์ในการเมืองไทย ได้ใน ตามไท ดิลกวิฑร์ณ (2546)

⁴⁰ เป็นวารสารของพรรคสังคมนิยม พรรคการเมืองของนิสิตในมหาวิทยาลัยรามคำแหง ที่มีวิสา คัญทัพ เป็นประธานพรรค และบุญสูง แซ่ธร เป็นเลขาธิการพรรค

โดยนายเสนียยังถูกฟ้องร้องข้อหาเดียวกันนี้ในอีกสำนวนหนึ่ง เนื่องจากได้อัดสำเนาบทความเผยแพร่แก่นักข่าวและเจ้าหน้าที่ตำรวจหลังถูกจับกุมในคดีแรกแล้ว ในกรณีนี้ทั้งสามศาลตัดสินลงโทษจำคุกผู้ประพันธ์ 2 ปี และเห็นว่าบรรณาธิการต้องร่วมรับผิดชอบในฐานะตัวการ ตาม พ.ร.บ.การพิมพ์ พ.ศ. 2484 นายเล็กจึงถูกลงโทษจำคุก 1 ปี ส่วนอีกสำนวนหนึ่งของนายเสนียนั้น ศาลชั้นต้นตัดสินจำคุก 1 ปี โดยจำเลยไม่ได้อุทธรณ์ รวมแล้วนายเสนียจึงถูกตัดสินจำคุก 3 ปี (คำพิพากษาฎีกาที่ 861/2521)

กรณีนายอนุชิต ธนัครสมบัติ เกิดขึ้นเมื่อวันที่ 16 มกราคม 2519 ในคำพิพากษาฎีการะบุว่า ในวันดังกล่าว กลุ่มศูนย์นิสิตนักศึกษาได้จัดอภิปรายเรื่องสินค้าราคาแพงอยู่ที่ท้องสนามหลวง ด้านทิศเหนือ ส่วนกลุ่มนายพัน วิสูตร ได้จัดอภิปรายเรื่องต่อต้านคอมมิวนิสต์อยู่ทางทิศใต้ ในด้านวัดพระแก้ว และเมื่อผู้อภิปรายกลุ่มนายพันได้ยุติการอภิปราย แล้วเปิดเพลงสรรเสริญพระบารมี ประชาชนยืนตรงแสดงความเคารพ แต่จำเลยมิได้ยืนตรงและได้กล่าวถ้อยคำว่า “เสียเปิดเพลงอะไรโวย ฟังไม่รู้เรื่อง” ระหว่างที่เพลงยังไม่จบ ทั้งสามศาลวินิจฉัยว่าการกระทำนี้มีเจตนาที่จะดูหมิ่นพระมหากษัตริย์ จึงตัดสินลงโทษจำคุก 2 ปี (คำพิพากษาฎีกาที่ 1294/2521)

ส่วนกรณีประเสริฐ ลอยตระกูล เกิดขึ้นในคืนวันที่ 5 กุมภาพันธ์ 2519 โดยประเสริฐเป็นนักศึกษาที่ทำกิจกรรมทางการเมืองในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ถูกกล่าวหาว่าได้เขียนข้อความในทำนองหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ บริเวณศาลาอ่างแก้ว ซึ่งกำลังเป็นสถานที่ซึ่งจัดเตรียมไว้เป็นที่ประทับในพิธีพระราชทานปริญญาบัตร ประเสริฐได้รับสารภาพตลอดข้อกล่าวหา และศาลจังหวัดเชียงใหม่ได้พิพากษาจำคุก 4 ปี โดยลดโทษกึ่งหนึ่ง เนื่องจากให้การรับสารภาพ เหลือจำคุก 2 ปี ในกรณีนี้ภายหลังจากการจับกุมยังได้มีกลุ่มกระหิงแดง ลูกเสือชาวบ้าน และกลุ่มนักศึกษาฝ่ายขวาในจังหวัดเชียงใหม่ มาชุมนุมประท้วงการกระทำของนายประเสริฐ โดยมีการเผาหุ่น และเรียกร้องให้มีการประหารชีวิตผู้ต้องหาด้วย⁴¹ (พช. ก/ป3/2519/3)

อีกกรณีหนึ่งที่น่าสนใจในช่วงนี้ คือกรณีของม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในเดือนตุลาคม 2517 ซึ่งได้ให้สัมภาษณ์สถานีโทรทัศน์ช่อง 10 ที่หาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ในรายการเกี่ยวกับการประหารรัฐธรรมนูญของศูนย์นิสิตนักศึกษา ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ได้กล่าวแนะนำให้นักลุ่มนิสิตนักศึกษา ทูลเกล้าถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อทรงยับยั้งการลงพระปรมาภิไธย โดยม.ร.ว.คึกฤทธิ์ได้กล่าวตอนหนึ่งว่า “ถ้ามีพระมหากษัตริย์แล้วไม่รู้จักเอามาใช้ประโยชน์ ก็เหมือนกับมีเจี๊วต์” เป็นเหตุให้นักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหงได้ทำหนังสือถึงอธิบดีกรมตำรวจ

⁴¹ กรณีประเสริฐยังนำไปสู่เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับการปะทะกัน เมื่อนักศึกษามหาวิทยาลัยเชียงใหม่จำนวนหนึ่งที่มีแผนจะเดินขบวนขึ้นไปยังพระตำหนักภูพิงคราชนิเวศ เพื่อถวายสารขึ้นแจ้งกรณีนายประเสริฐ และแสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ถูกนักศึกษาเทคนิคฯ และกลุ่มประชาชนฝ่ายขวา เข้าใจว่าจะไปกราบขอพระราชทานอภัยโทษ จึงทำการสกัดกั้นที่เชิงคอกสุเทพ และเกิดการไล่ตีกลุ่มนักศึกษากลุ่มแรก นอกจากนั้นยังมีเหตุระเบิด และการบุกทำลายแผนป้ายชื่อมหาวิทยาลัยในระหว่างเหตุการณ์ด้วย

เพื่อให้ดำเนินคดีกับม.ร.ว.คึกฤทธิ์ในข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ แต่ในท้ายที่สุดไม่ได้มีการฟ้องร้องดำเนินคดีแต่อย่างใด (หจข. ก/ป3/2517/3) แต่จากกรณีนี้จะเห็นได้ว่าไม่ใช่เพียงนักศึกษาหรือฝ่ายซ้ายที่ถูกกล่าวหาในข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ แม้แต่ปัญญาชนอนุรักษ์นิยมก็สามารถถูกกล่าวหาในข้อหานี้ได้เช่นกัน การดำเนินการข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพในบริบทช่วงนี้จึงมิใช่เป็นเพียงการกระทำของฝ่ายอนุรักษ์นิยมต่อฝ่ายซ้ายเท่านั้น แต่มาจากลักษณะความตึงเครียดทางด้านอุดมการณ์และวัฒนธรรมอีกด้วย (เบเนดิก แอนเดอร์สัน 2541: 160)

ในช่วงปี 2516-17 ยังเกิดกรณีของวารสารขบวนการกู้ชาติไทย จากสวีเดน ซึ่งมีหนังสือพิมพ์สยามรัฐเป็นผู้รายงานเรื่องนี้ครั้งแรกในเดือนพฤศจิกายน 2516 ระบุว่าวารสารฉบับนี้ได้ลงข้อความ “โหมตีพระเจ้าอยู่หัว” อันเป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ต่อมาในเดือนมกราคม 2517 สยามรัฐได้ลงข่าวอีกว่าขบวนการนี้ได้ส่งวารสารฉบับใหม่อันมีข้อความหมิ่นฯ มาให้อาจารย์มหาวิทยาลัยหลายคนในกรุงเทพฯ แต่กรณีนี้ไม่สามารถนำผู้ถูกกล่าวหามาดำเนินการได้ (หจข. ก/ป3/2517/1) หรือกรณีของนายปู้ หรือตู้ จันวัน ชาวเวียดนาม โดยเมื่อวันที่ 4 ธันวาคม 2518 นายจอม ชามตร์ ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมงาน ได้เข้าแจ้งความกับเจ้าหน้าที่ตำรวจในข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ และอ้างว่าขณะวิทยุกำลังออกอากาศเหตุการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีกระแสพระราชดำรัสกล่าวตอบการถวายพระพรในวันเฉลิมพระชนมพรรษา และนายปู้ได้พูดต่อหน้านายจอม กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยถ้อยคำรุนแรง (หจข. ก/ป3/2518/2) กรณีนี้ไม่ทราบผลของการดำเนินคดีแต่อย่างใด

สองกรณีนี้น่าสนใจในแง่ที่บริบทขณะนั้น มีการโฆษณาชวนเชื่อเกี่ยวกับภัยคุกคามจาก “ต่างชาติ” ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองในประเทศไทย เช่น สร้างภาพลักษณ์ของ “คนญวน” ที่เป็นภัยต่อชาติไทย โดยถูกผูกเข้ากับความเป็นคอมมิวนิสต์ และการล้มล้างสถาบันกษัตริย์ ปรากฏออกมาเป็นข่าวลือและเรื่องเล่าเกี่ยวกับการใช้เวทมนตร์ต่างๆ ของคนเวียดนาม (ดูใน Bowie 1997: 19) จึงเป็นไปได้ว่าสองกรณีนี้ ซึ่งมีการนำเสนอในหนังสือพิมพ์ช่วงนั้น มีส่วนเป็นรูปธรรมหนึ่งในการสนับสนุนภาพลักษณ์ภัยคุกคามที่มาจากภายนอก และเสริมสร้างเรื่องเล่าอันสร้างความตึงเครียดให้กับประชาชนทั่วไปในสังคมด้วย จนกระทั่งข้ออ้างหนึ่งของความรุนแรงเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม คือมี “คนญวน” และ “คอมมิวนิสต์” แอบแฝงอยู่ในธรรมศาสตร์นั่นเอง

ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ในช่วงนี้ ขึ้นสู่จุดสูงสุดในเหตุการณ์เดือนตุลาคม 2519 จากกรณีที่นักศึกษาแสดงละครล้อเลียนการแขวนคอช่างไฟฟ้านครปฐม 2 คน เมื่อวันที่ 4 ตุลาคม 2519 เป็นเหตุให้แกนนำนักศึกษาและผู้แสดงละครในตอนนั้น คือสุธรรม แสงประทุมและพวงกรวม

7 คน ถูกกล่าวหาว่าดูหมิ่นและแสดงความอาฆาตมาดร้ายต่อองค์รัชทายาท⁴² พร้อมๆ กับการปลุกปั่นของสื่อมวลชนในขณะนั้น กลุ่มประชาชนผู้รักชาติ ได้ทำหนังสือถึงนายกรัฐมนตรีระบุให้มีการจับกุมคณะกรรมการกลางศูนย์นิสิตนักศึกษาฯ (5 ตุลาคม 2519) เพราะได้จูงใจนำบุคคลซึ่งเป็นประชาชนธรรมดาไปตบแต่งหน้าให้มีลักษณะเหมือนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แล้วเอาแขวนคอสำนักนายกรัฐมนตรีจึงได้มีประกาศให้กรมตำรวจดำเนินการสืบสวนทันที และกรณีนี้ได้กลายเป็นฉนวนสำคัญหนึ่ง อันนำไปสู่การล้อมปราบนักศึกษาประชาชนเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม 2519 พร้อมการจับกุมผู้ต้องหาคดีนี้ในเช้าวันนั้น คดีนี้ต่อมารู้จักกันในชื่อ “คดี 6 ตุลา” โดยมีผู้ต้องหาที่ถูกจับกุมในข้อหาอื่นๆ ด้วย นับรวมแล้วมีจำนวน 19 คน ซึ่งทั้งหมดได้รับการนิรโทษกรรมตามพระราชบัญญัตินิรโทษกรรม พ.ศ.2521 โดยยังไม่ได้มีการตัดสินความผิดแต่อย่างใด

ข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ที่ถูกเชื่อมโยงอย่างเข้มข้นเข้ากับภาพลักษณ์ของ “คอมมิวนิสต์” และขบวนการนักศึกษาประชาชนในขณะนั้น รวมทั้งความวิตกกังวลต่อการคุกคามสถาบันพระมหากษัตริย์จากภาวะสงครามเย็น ก็ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตัวบทของข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ อีกครั้ง ภายหลังการยึดอำนาจของคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน นำโดย พล.ร.อ.สงัด ชลออยู่ เมื่อวันที่ 6 ตุลาคม 2519 ด้วยข้ออ้างแรกในแถลงการณ์ยึดอำนาจ ฉบับที่ 1 คือ “ได้มีกลุ่มบุคคล ซึ่งประกอบด้วยนิสิตนักศึกษาบางกลุ่ม ได้กระทำการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ อันเป็นการเหยียบย่ำจิตใจของคนไทยทั้งชาติ โดยเจตจำนงทำลายสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแผนการของคอมมิวนิสต์ที่จะเข้ายึดครองประเทศไทย”

คณะปฏิรูปฯ ได้ออกคำสั่งฉบับที่ 41 ลงวันที่ 21 ตุลาคม 2519 ทำการแก้ไขกฎหมายอาญาหลายมาตรา⁴³ หนึ่งในคือมาตรา 112 ซึ่งถูกปรับเปลี่ยนจนกลายเป็นตัวบทดังเช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน กล่าวคือ “ผู้ใดหมิ่นประมาท ดูหมิ่น หรือแสดงความอาฆาตมาดร้ายพระมหากษัตริย์ พระราชินี รัชทายาท หรือผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่สามปีถึงสิบห้าปี” โดยในคำสั่งนี้ยังให้เหตุผลการแก้ไขว่าอัตราโทษที่กำหนดไว้สำหรับความผิดในคำสั่งนี้ “ไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบัน สมควรแก้ไขอัตราโทษเหล่านั้นให้สูงขึ้น” ผลของการแก้ไขอัตรา

⁴² ประกอบด้วยนายสุธรรม แสงประทุม, นายอภิรักษ์ บัวเหล็กดี, นายวิโรจน์ ตั้งวาณิชย์, นายบุญชาติ เสถียรธรรมณี, นายอนุพงษ์ สืบสุวรรณ, นายสุรชาติ บำรุงสุข และนายประพนธ์ วังศิริพิทักษ์ โดยทุกคนยกเว้นนายบุญชาติ ถูกกล่าวหาในข้อหาอื่นๆ ด้วยในเวลาต่อมา เช่น ข้อหาทำการกระทำความผิดเป็นคอมมิวนิสต์ ข้อหาบกพร่อง ข้อหาฆ่าและพยายามฆ่าเจ้าพนักงาน เป็นต้น จึงถูกดำเนินคดีที่ศาลทหาร ส่วนนายบุญชาติ ซึ่งไม่ถูกดำเนินการในคดีอื่น ได้ถูกแยกดำเนินคดีในศาลปกติ เหตุเนื่องจากคำสั่งคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน กำหนดให้คดีอาญาที่เกิดขึ้นตั้งแต่วันที่ 6 ตุลาคม และคดีการกระทำความผิดเป็นคอมมิวนิสต์ทั้งหมด ให้อยู่ในอำนาจของศาลทหาร [ดูเอกสารทางกฎหมายในคดี 6 ตุลา ได้ใน ธวัชชัย สุจริตวรกุล (2521) และเอกสารสำนวนคดีนี้บางส่วนที่หอจดหมายเหตุของอัยการสูงสุด กล้องเอกสารศค. ค2 2519 คดีสุธรรม แสงประทุม]

⁴³ นอกจากมาตรา 112 คำสั่งฉบับนี้ทำการแก้ไขอัตราโทษในหลายมาตราของกฎหมายอาญา ได้แก่ ความผิดฐานหมิ่นประมาทราชบัณฑิต ราชินีราชสามี รัชทายาท หรือประมุขแห่งรัฐต่างประเทศ, เจ้าพนักงานซึ่งปฏิบัติราชการหน้าที่, ศาลหรือผู้พิพากษา และประชาชนทั่วไป ตลอดจนการกระทำความผิดเพื่อเหยียดหยามประเทศชาติ รัฐต่างประเทศซึ่งมีสัมพันธไมตรี หรือการกระทำความผิดเป็นการเหยียดหยามศาสนา และความคิดเกี่ยวกับต่อสู้หรือขัดขวางเจ้าพนักงานในการปฏิบัติราชการหน้าที่ หรือขัดขวางการพิจารณาพิพากษาของศาล

โทษเช่นนี้ ทำให้การลงโทษตามความผิดในข้อหานี้ถูกกำหนดให้มีโทษขั้นต่ำ คือ 3 ปี และอัตราโทษสูงสุดยังเพิ่มจาก 7 ปี ไปเป็น 15 ปี

แม้ในช่วงเวลาต่อมา ภายหลังสงครามในเขตป่าเขาจบสิ้นลง ภาพ “ภัยคุกคาม” ของคอมมิวนิสต์จะลดลงเรื่อยๆ จนกระทั่งหมดสิ้นไป และความหมายของการหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ก็ถอยห่างจากการเกี่ยวพันกับความเป็นคอมมิวนิสต์ออกไป แต่การเพิ่มอัตราโทษนี้ ก็ไม่ได้รับการเปลี่ยนแปลงแก้ไข กลับยังคงเป็นมรดกตกทอดสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

2.2.3.3 การสถาปนาอำนาจนำภายหลัง 6 ตุลาคม 2519

ภายหลังบทบาทของพรรคคอมมิวนิสต์จบสิ้นลงตั้งแต่ในช่วงกลางทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา พร้อมๆ กับอำนาจของกองทัพ ซึ่งเคยอ้างอิงซึ่งกันและกันกับสถาบันกษัตริย์ในการสร้างความชอบธรรมก็ลดน้อยลงไปเช่นกัน ทำให้สถาบันกษัตริย์ค่อยๆ เป็นอิสระมากขึ้นจากอำนาจทางการเมืองอื่นๆ ขณะเดียวกันก็ปลดปล่อยจาก “ภัยคุกคาม” จากอุดมการณ์ที่มีพลังต่างๆ เปิดโอกาสให้เกิดความเป็นอิสระมากขึ้นของสถาบันกษัตริย์ในการดำเนินพระราชกรณียกิจและโครงการในพระราชดำริต่างๆ จนนำไปสู่พระราชอำนาจนำ (Royal Hegemony)⁴⁴ ทั้งในมิติการเมืองและมิติอุดมการณ์ ที่ลงหลักสถาปนาอย่างเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น (ชนิดา ชิตบัณฑิตย์ 2550)

พร้อมกับการสถาปนาพระราชอำนาจนำในช่วงนี้ ยังปรากฏความพยายามนิยามอำนาจอธิปไตยใหม่ในทางกฎหมาย ด้วยการพัฒนาต่อขยายแนวคิดอเนกชนนิกรสโมสรสมมติหรือราชประชาสมาศัย ซึ่งเคยถูกใช้อธิบายแนวคิดในการปกครองของไทย โดยนิยามกษัตริย์ในฐานะที่เป็นตัวแทนของมหาชนทั้งหมด เนื่องจากทรงได้รับเลือกโดยอ้อมจากอาณาประชาราษฎร์ นักกฎหมายมหาชนในยุคหลังได้พยายามสร้างชุดคำอธิบายใหม่ในคำราทางกฎหมาย ในลักษณะที่นิยามให้ประชาชนกับกษัตริย์ถืออำนาจอธิปไตยร่วมกัน โดยบวรศักดิ์ อุวรรณโณ (2550) ได้ริเริ่มอธิบายว่าพระมหากษัตริย์คือศูนย์รวมของชาติทางกฎหมาย และถือว่าอำนาจอธิปไตยนั้นอยู่ที่พระมหากษัตริย์และประชาชนต่างเป็นเจ้าของร่วมกัน ด้วยเหตุทั้งทางประเพณีของไทยที่เกิดการ “สังสม” ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของพระมหากษัตริย์กับประชาชนเรื่อยมา และในทางกฎหมายนั้น เมื่อคณะราษฎรทำการเปลี่ยนแปลงปกครองแล้ว พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงอำนาจอธิปไตยอยู่ ก็สละพระราชอำนาจนั้นให้ประชาชนทั้งประเทศ ลดพระองค์ลงอยู่ใต้รัฐธรรมนูญ แต่

⁴⁴ อำนาจนำ (Hegemony) คือการที่คนบางกลุ่มหรือชนชั้นบางชนชั้น สามารถสร้างและรักษาสถานภาพการครอบงำเหนือกลุ่มอื่นๆ ได้ เนื่องจากสามารถแสดงตัวว่าเป็นกลุ่มที่มีความสามารถสูงที่สุดในการตอบสนองผลประโยชน์และความต้องการของชนชั้นหรือกลุ่มทางสังคมอื่นๆ การสถาปนาอำนาจนำยังเป็นเงื่อนไขของกระบวนการที่ชนชั้นครอบงำไม่ได้ควบคุม แต่ชี้นำมวลชนผ่านผู้นำทางจริยธรรมภูมิปัญญา (ดูเรื่องใน ชนิดา ชิตบัณฑิตย์ 2550: 17)

ยังทรงใช้อำนาจนั้นแทนปวงชน ซึ่งในทางกฎหมายต้องถือว่า ทั้งพระมหากษัตริย์และประชาชนต่างเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยร่วมกัน⁴⁵

อีกทั้ง นอกเหนือจากการนิยามสถาบันกษัตริย์ให้อยู่ “เหนือการเมือง” ในลักษณะที่ “การเมือง” ถูกเข้าใจว่ามีลักษณะของความฉ้อฉลและสกปรกแล้ว ยังมีการสร้างชุดคำอธิบายถึงพระราชอำนาจที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับ “การเมือง” ในภาวะที่เกิดวิกฤติการณ์ขึ้นด้วย โดยตัวแบบที่สำคัญคือบทบาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และเหตุการณ์พฤษภาคม 2535 โดยนักกฎหมายได้สร้างคำอธิบายภายหลังว่า เมื่อเกิดวิกฤติทางรัฐธรรมนูญหรือทางการเมืองถึงขั้นเผชิญหน้ากันแล้ว “ทุกฝ่าย” ในสังคมต่างประสัคขอให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นหลักชัยในการระงับเหตุร้ายรุนแรงลง โดยต่างยอมรับพระบรมราชวินิจฉัยว่าเป็นสิ่งที่เหนือความเป็นฝักเป็นฝ่าย เพื่อช่วยปลดปล่อยวิกฤติทางการเมืองได้ (ดูใน บวรศักดิ์ อุวรรณโณ 2550: 184-85)⁴⁶

อาจกล่าวได้ว่าความพยายามนิยามสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ในลักษณะนี้ได้ประกอบการสร้างให้สถาบันกษัตริย์อยู่ในสถานะ “สภาวะยกเว้น” โดยทำให้พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ทั้งภายในและภายนอกกระบวนทาง “การเมือง” ไปในเวลาเดียวกัน กล่าวคืออยู่ “ภายนอกการเมือง” ในสภาวะปกติหรือการเมืองในลักษณะที่ถูกมองว่าเป็นการช่วงชิงอำนาจ แต่ก็ยังอยู่ “ภายในการเมือง” โดยทรงสืบทอดเป็น “หลักชัยสุดท้าย” ของความขัดแย้งในสังคม และในช่วงเวลาของ “สถานการณ์ฉุกเฉิน” พระมหากษัตริย์ก็ทรงสามารถลงมาช่วยยุติ “วิกฤติทางการเมือง” ได้

สภาวะยกเว้นทางการเมืองนี้ ยังเสริมเข้าไปกับสภาวะยกเว้นของสถาบันกษัตริย์ในทางกฎหมาย คือพระราชอำนาจในการยกเว้นการบังคับใช้กฎหมายบางข้อ ได้แก่ ยกเว้นโทษประหารชีวิต หรือการกำหนดให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่เคารพสักการะ ผู้ใดจะละเมิดหรือฟ้องร้องมิได้ เป็นต้น หรือแม้แต่การสร้างคำอธิบายถึงพระราชอำนาจที่ไม่ได้บัญญัติไว้เป็นลายลักษณ์ในดวงบทกฎหมาย แต่เป็น “ธรรมเนียมที่เข้าใจตรงกันทุกฝ่าย” ว่าเป็นพระราชอำนาจที่มีอยู่จริง⁴⁷ (ธงทอง จันทรางศุ 2548) กล่าวได้ว่าคำอธิบายนี้เป็นการทำให้พระราชอำนาจมีลักษณะอยู่ภายนอกกฎหมายอย่างถูกกฎหมาย ความคลุมเครือของสถานะของพระมหากษัตริย์เช่นนี้ ทั้งในความสัมพันธ์กับ

⁴⁵ ด้วยตรรกะนี้ บวรศักดิ์ (2550) อธิบายต่อว่าเมื่อเกิดการรัฐประหารและยกเลิกรัฐธรรมนูญ ต้องถือว่าอำนาจอธิปไตยที่เคยพระราชทานให้ประชาชน ก็จะกลับไปเป็นของพระมหากษัตริย์ ผู้ทรงเป็นเจ้าของอำนาจเดิมมาก่อน 24 มิถุนายน 2475 สามารถดูงานศึกษาฐานการสร้างคำอธิบายอำนาจอธิปไตยลักษณะนี้ใน ปณณ เทพนรินทร์ (2555)

⁴⁶ น่าสังเกตว่าในงานของธงทอง จันทรางศุ ที่ศึกษาเรื่อง “พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในทางกฎหมายรัฐธรรมนูญ” ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกในปี 2529 นั้น ยังไม่มีการกล่าวถึงพระราชอำนาจในยามวิกฤตินี้ไว้แต่อย่างใด แต่ปรากฏในงานของบวรศักดิ์ อุวรรณโณ ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 2537

⁴⁷ ธงทอง จันทรางศุ (2548) เรียกพระราชอำนาจนี้ว่า “พระราชอำนาจทั่วไป” ซึ่งแสดงออกเป็นรูปธรรมผ่านโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริทั่วประเทศ ซึ่งดำรงอยู่เป็นอิสระต่างหากจากรัฐธรรมนูญนับหลายลักษณะ ทำให้พระราชอำนาจนี้มีความยืดหยุ่นอ่อนตัว ปรับให้เข้ากับเหตุการณ์บ้านเมืองที่ผันแปรตามยุคสมัยได้ ดูข้อวิเคราะห์เพิ่มเติมใน เกษียร เตชะพีระ (2554)

อำนาจอธิปไตย และสถานะทางกฎหมาย ส่งผลต่อการตีความข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ด้วยเช่นกัน

ปรากฏการณ์สำคัญอีกประการหนึ่ง ซึ่งส่งผลต่อความเข้าใจข้อหามาตรา 112 ด้วย คือ แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงฐานของพระราชอำนาจของเครือข่ายสถาบันกษัตริย์ จากเดิมที่เคยเป็นกลุ่มคนในชนบทเป็นหลัก เริ่มเปลี่ยนย้ายไปเป็นกลุ่มคนชั้นกลางในเมือง ซึ่งกำลังเติบโตขึ้นจากภาวะของเศรษฐกิจอุตสาหกรรมไทยในช่วงทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา โดยกลุ่มคนชั้นกลางในเมืองนี้ซึมซับอุดมการณ์และภาพลักษณ์เกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ต่างๆ ผ่านสื่อมวลชนสมัยใหม่ (mass media) และการตลาดมวลชนสมัยใหม่ (mass market) ทั้งโดยภาครัฐและเอกชน ซึ่งประชาชนทั่วไปสามารถเข้าถึงได้ง่ายขึ้นในสองสามทศวรรษหลังมานี้ (สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล อ้างจาก กองบรรณาธิการวารสารฟ้าเดียวกัน 2553: 204-205)

ภาพลักษณ์อันหลากหลายที่สร้างขึ้นแวดล้อมสถาบันกษัตริย์ในสื่อสมัยใหม่ในช่วงไม่กี่ทศวรรษที่ผ่านมา เช่น “กษัตริย์นักพัฒนา” ในฐานะที่ในหลวงองค์ปัจจุบันเป็นผู้มีบทบาทในการสร้างความเป็นสมัยใหม่ และนำความก้าวหน้าให้กับชาติบ้านเมือง โดยประกอบพระราชกรณียกิจผ่านโครงการในพระราชดำริต่างๆ เพื่อราษฎร รวมทั้งทรงเสนอแนวทางที่เป็นทางออกจากวิกฤติเศรษฐกิจและปัญหาของระบบทุนนิยม คือแนวทาง “เกษตรทฤษฎีใหม่” และ “เศรษฐกิจพอเพียง” หรือภาพลักษณ์ในทางสังคม ที่ถูกสร้างผ่านพระอัจฉริยภาพในด้านต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เช่น การดนตรี การกีฬา การประพันธ์ ศิลปะ วิทยาศาสตร์เทคโนโลยี เป็นต้น รวมทั้งภาพของความ “คิดค้น” หรือ “เอื้อมถึงได้ง่าย” ของพระราชวงศ์ (Ivarsson and Isager 2010)

ภาพลักษณ์ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับพลเมืองที่สำคัญ ซึ่งถูกสร้างขึ้นใหม่อีกประการหนึ่ง คือภาพความเป็น “พ่อ” ของ “ลูก” หรือประชาชนในประเทศต่างๆ คน แต่การนับญาติในลักษณะนี้นั้น เป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้นในรัชกาลปัจจุบัน โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา⁴⁸ โดยในปี 2523 ได้เริ่มมีการใช้คำว่า “วันพ่อแห่งชาติ” หลังจากนั้นมีการนำคำว่าพ่อมาผสมกับคำอื่นๆ อีกหลายคำ แต่ยังมีลักษณะไม่ให้ตรงกับความหมายว่า “พ่อของลูก” มากนัก เช่น “พ่อหลวงของเรา” หรือ “พ่อของแผ่นดิน” จนกระทั่งในปี 2539 อันเป็นปีฉลองทรงครองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี ได้มีการนำบทพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเทพฯ เรื่อง “ตามรอยเท้าพ่อ” ซึ่งพระราชนิพนธ์ไว้ตั้งแต่ปี 2519 มาเผยแพร่ซ้ำ และในโอกาสนั้นยังมีการเรียกคำว่า “พ่อ” ในความหมาย “พ่อของ

⁴⁸ ในช่วงแรกที่มีการเรียกสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ว่า “สมเด็จพระย่า” ถึงกับมีฝ่ายของราชสำนักออกมาตำหนิว่าเป็นการไม่สมควรอย่างยิ่ง “พระองค์ท่านเป็นย่าใคร เป็นย่าของเราหรือ นับเป็นการอาจเอื้อนเหิมเกริม ไม่ควรคิดว่าเป็นการจงรักภักดี” (อ้างใน ปรามินทร์ เครือทอง 2553: 112-113)

ลูก” จากบทเพลง “ต้นไม้ของพ่อ” ด้วย จากนั้นคำว่า “พ่อ” ในความหมายนี้จึงปรากฏแพร่หลายทั่วไป จากทุกภาคส่วนของสังคม (ดูใน ปราบินทร์ เครือทอง 2553)

ภาพลักษณ์และชุดความสัมพันธ์เหล่านี้ ซึ่งถูกเผยแพร่และผลิตซ้ำในสื่อสมัยใหม่จำนวนมาก มีส่วนประกอบสร้างอารมณ์ความรู้สึก “ผูกพัน” “ใกล้ชิด” หรือแม้แต่ “รัก” ของพลเมืองต่อพระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบันขึ้นมา ซึ่งเป็นความรู้สึกใหม่ต่อสถาบันกษัตริย์ที่ไม่เคยมีมาก่อน⁴⁹ ขณะเดียวกันก็ทำให้ “การหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” เพิ่มความหมายในลักษณะเป็นการกระทำที่กระทบต่อความรู้สึกของประชาชน ละเมิดต่อสายสัมพันธ์อัน “เป็นอันหนึ่งอันเดียว” หรือ “ความใกล้ชิด” ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชน และกลายไปเป็นการ “เนรคุณ” ต่อ “พ่อ” ไปด้วย ดังคำอธิบายของบรรศักดิ์ อูวรรณโณ (2552) ว่า “ความผิดฐานหมิ่นพระบรมเดชานุภาพจึงไม่ใช่การทำร้ายพระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่เป็นการทำร้าย “พ่อ” ของคนไทยส่วนใหญ่ เป็นความผิดทางสังคมที่ร้ายแรง เหมือนการเนรคุณและคำพ่อของตนเอง จึงไม่น่าแปลกใจว่า แม้ “พ่อ” จะไม่อยากเอาความผิด และทรงเห็นว่าการวิพากษ์วิจารณ์พระองค์ท่านทำได้...แต่คนไทยส่วนใหญ่ก็ยังต้องการให้คงความผิดนี้ไว้ เพื่อคุ้มครองสิ่งที่เขาเห็นว่าทำร้ายสถาบันที่เคารพของเขา”

การสร้างความหมายในลักษณะนี้ยังมีความแตกต่างจากช่วงก่อนหน้านี้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการพยายามนิยามหรือสร้างความชอบธรรมผ่านอุดมการณ์และวาทกรรมต่างๆ โดยชนชั้นนำหรือปัญญาชนอนุรักษนิยมเอง หากแต่ตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับประชาชนตามอุดมการณ์ราชาชาตินิยม และ “พ่อของลูก” ดังกล่าว มีแนวโน้มจะถูกรับมาเป็นส่วนหนึ่งของอัตลักษณ์ตัวตนในหมู่พลเมือง และใช้มันนิยาม กำหนด หรือกำกับความเข้าใจต่อสังคม กระทั่งส่งผลต่อปฏิบัติการและการกระทำของตนเอง อุดมการณ์ชาตินิยม-กษัตริย์นิยมจึงไม่ได้เพียงถูกผลิตลงมาจากเบื้องบน หากแต่พลเมืองและประชาชนทั่วไปกลายเป็นผู้สร้างและเผยแพร่อุดมการณ์เหล่านี้เอง กลไกเช่นนี้ยังมีส่วนทำให้การกีดกันผู้ถูกกล่าวหาจากข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์⁵⁰ ไม่เพียงเกิดขึ้นจากรัฐ แต่เกิดขึ้นในหมู่พลเมืองด้วยกันเองด้วย กล่าวได้ว่าโครงการทางอุดมการณ์ของรัฐสมัยใหม่ได้ขยายตัวเข้าไปทำงานอยู่ภายใน (internalize) จิตสำนึกของพลเมือง⁵⁰

⁴⁹ แม้จะมีการพยายามสร้างคำชุดอธิบายว่า “คนไทย” นั้นนับถือพระมหากษัตริย์ดุจดั่งบิดามาตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยมีการเรียกพระมหากษัตริย์ด้วยคำว่า “พ่อขุน” มานานแล้ว แต่ “พ่อ” ในความหมายแบบเดิมนั้น มีลักษณะของการปกครองเหนือราษฎรที่มีระยะห่าง แม้จะมีนัยยะของการดูแลทุกข์สุขของราษฎร แต่ก็มีนัยยะของพ่อที่มีอำนาจเด็ดขาด สามารถทำการลงโทษหากบุตรคนใดไม่เชื่อฟังด้วย (ทักษ์ เจริญเดียร 2552) แต่ “พ่อ” ในความหมายของ “พ่อของลูก” ในปัจจุบัน เป็นความหมายในลักษณะใกล้ชิด และไม่มีด้านของอำนาจเด็ดขาดแบบเดิมอีก

⁵⁰ Michael Connors (2007: 128, 146-47) เรียกความเป็นพลเมืองที่ถูกผลิตสร้างผ่านการพัฒนาประชาธิปไตยในสังคมไทยว่า Citizen King โดยเขาอธิบายกระบวนการครอบงำอัตบุคคลภายใต้การสร้างประชาธิปไตยในไทย ผ่านมโนทัศน์ที่เรียกว่า Democrasubjection เพื่อชี้ให้เห็นลักษณะที่ขัดแย้งของการพัฒนาประชาธิปไตย กล่าวคือยิ่งสังคมไทยพัฒนา “ความเป็นประชาธิปไตย” มากขึ้น การครอบงำทางอุดมการณ์ก็ยิ่งทำงานได้เข้มข้นมากขึ้น ภายใต้การทำให้สังคมเป็นเสรีนิยม และพื้นที่ทางการเมืองซึ่งเปิดขึ้นสำหรับการแสดงออกต่อชนชั้นนำ หากแต่การแสดงออกเหล่านั้นก็กลับถูกจำกัดภายใต้กรอบความคิดเรื่องชาติ ศาสน์ กษัตริย์ รวมทั้งภายใต้การเกิดพลเมืองที่มีเหตุผลในสังคมไทย กลับถูกผลิตสร้างภายใต้ความภักดีและความมีเอกภาพต่อตัวตนของ “ความเป็นคนไทย” การปลดปล่อยกับการครอบงำจึงเป็นกระบวนการคู่ขนานกัน

ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์^{๕๑} ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ก็มีบทบาทสำคัญในการควบคุมการสร้างภาพลักษณ์และการนำเสนอเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ ทำให้การสร้างประชาธิปไตยและพลเมืองในรูปแบบที่ยึดโยงกับอุดมการณ์ความเป็นไทยกลายเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ รวมทั้งกลบซ่อนตำแหน่งแห่งที่ของสถาบันกษัตริย์ในฐานะตัวแสดงหนึ่งทางเศรษฐกิจ-การเมืองเอาไว้อีกด้วย (Connors 2007: 133)

ในช่วงนี้ กลุ่มคนที่ถูกกล่าวหาในข้อหานี้เป็นไปอย่างหลากหลายมากขึ้น แนวโน้มส่วนใหญ่ยังคงถูกใช้ควบคุมการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ รวมทั้งกลั่นแกล้งคู่ขัดแย้งทางการเมือง กรณีที่สำคัญ ได้แก่ กรณีปัญญาชนและนักวิชาการ เช่น กรณีสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ซึ่งถูกกล่าวหาในคดีนี้ครั้งแรก ในปี 2527 จากบทสัมภาษณ์ในหนังสือ “ลอกคราบสังคมไทย” และถูกกล่าวหาเป็นครั้งที่ 2 จากการแสดงปาฐกถาในโอกาสครบรอบ 6 เดือนการรัฐประหาร 2534 ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์^{๕๒} หรือกรณี แด ดิลกวิทยรัตน์ และสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล (2524) ซึ่งขณะนั้นเป็นอาจารย์ภาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กับนักศึกษารัฐศาสตร์ ตามลำดับ ได้กล่าวในการเสวนา “ทหารกับการเมืองไทย” ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ต่อมาเมื่อนายทหารที่ร่วมฟังการเสวนาด้วย ได้เข้าแจ้งความกับเจ้าหน้าที่ตำรวจ (หจข. ก/1/2524/127)

กรณีนักการเมือง ได้แก่ วีระ มุสิกพงศ์ นักการเมืองสังกัดพรรคประชาธิปัตย์ (2529) จากกรณีการกล่าวปราศรัยช่วยผู้สมัครหาเสียงเลือกตั้งที่จังหวัดบุรีรัมย์ และได้กล่าวเปรียบเปรยตนเองว่าถ้าเลือกเกิดได้ จะเลือกเกิดใจกลางพระบรมมหาราชวังเป็นพระองค์เจ้า และกล่าวถึงความ เป็นอยู่ที่สุขสบายภายในวัง^{๕๒} หรือกรณีอาทิตย์ อุไรรัตน์ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข และพินิจ จารุสมบัติ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงคมนาคม (2538) จากกรณีที่ทั้งคู่ไปเปลี่ยนเครื่องแต่งกายในห้องซึ่งประดิษฐานไฟพระราชทาน (อ้างถึงใน ส.ศิวรักษ์ 2538: 146-48)

กรณีนักเคลื่อนไหวทางสังคม เช่น กรณีนายสนั่น วงศ์สุริ (2525) ประธานสภาองค์กรลูกจ้างแรงงานแห่งประเทศไทย กล่าวในงานสัมมนาผู้นำแรงงานเรื่อง “ปัญหาและโครงสร้างสังคมไทย” ที่จังหวัดเพชรบุรี (หจข. ก/1/2525/16) กรณีนายรัตน์ อุตตพันธ์ (2524) ซึ่งถูกกล่าวหาว่าได้แสดงท่าทางและกล่าวถ้อยคำที่หมิ่นประมาทกษัตริย์^{๕๑} ขณะเฝ้ารับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตำรวจยังพบใบปลิวเชิงหมิ่นประมาทกษัตริย์^{๕๑} หลายแผ่นภายหลังตรวจค้นบ้านพักนายรัตน์ (หจข. ก/1/2524/127)

^{๕๑} กรณีสุลักษณ์ในปี 2527 สามารถดูลำดับเหตุการณ์ ข่าวสาร ข้อเขียน บทสัมภาษณ์ทั้งของสุลักษณ์และผู้เกี่ยวข้อง และความเคลื่อนไหวของ นานาชาดิไฉน กองบรรณาธิการมติมหาชน (2527) และสุณัย จุลพงศธร (2528) ส่วนคดีในปี 2534 สามารถดูเอกสารในคดี บันทึกการ สืบพยาน และข่าวสารต่างๆ ได้ใน ส.ศิวรักษ์ (2538) และนิพนธ์ แจ่มดวง (บรรณาธิการ 2539)

^{๕๒} กรณีวีระสามารถดูคำพิพากษศาล การสืบพยาน และเอกสารที่ทนายความในคดีนี้รวบรวมไว้ได้ใน สมชาย เจนชัยจิตรวนิช (2531)

หรือกรณีของพ.ต.ต.อนันต์ เสนาจันทร์ อดีตนายตำรวจ และผู้ก่อตั้งขบวนการชนวน ซึ่งได้กล่าวปราศรัยที่ท้องสนามหลวงในวันที่ 29 มีนาคมและ 24 เมษายน 2526 และได้พาดพิงถึงบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระบรมพระราชนินาถ กล่าวถึงการชุบชีวิตเรื่องสถาบันอันเป็นปกติของคนไทย รวมทั้งกล่าวถึงการปกป้องสถาบันกษัตริย์ของตนเอง โดยเปรียบสถาบันเสมือนกับองค์พระปฎิมาซึ่งกำลังสกปรก และตนได้เริ่มต้นทำความสะอาด โดยศาลชั้นต้นได้พิพากษาว่าพ.ต.ต.อนันต์มีความผิด และลงโทษจำคุกคดีละ 3 ปี นับรวมเป็น 6 ปี⁵³ จากกรณีนี้ ยังนำไปสู่กรณีหมิ่นประมาทกษัตริย์ อีกกรณีหนึ่ง คือกรณีของ กรานต์ กริชไกรวัลย์ ซึ่งได้นำเทพคำปราศรัยของพ.ต.ต.อนันต์ ไปจำหน่ายที่มหาวิทยาลัยรามคำแหง ศาลชั้นต้นได้ตัดสินจำคุก 3 ปี แต่จำเลยให้การเป็นประโยชน์ จึงลดโทษให้หนึ่งในสาม เหลือจำคุก 2 ปี (พ.ร.บ. 1/2526/12)

กรณีสื่อมวลชนหรือการนำเสนอสิ่งพิมพ์ต่างๆ เช่น กรณีหนังสือพิมพ์ไทยรัฐ ฉบับวันที่ 13 ธันวาคม 2519 ถูกกล่าวหาในเรื่องคำบรรยายได้ภาพในทำนองหมิ่นประมาท ม.ล. โสภณศิริ กิตติยากร (ยศในขณะนั้น) (พ.ร.บ. 1/2519/3), กรณีหนังสือพิมพ์ภาษาจีน “ชิงเลี่ยนเยอะเป้า” (2525) ถูกกล่าวหาว่าลงข่าวหมิ่นฯ รัชกาลที่ 5 โดยใช้คำว่า “ลานม้าทองเหลือง” เรียก “ลานพระรูปทรงม้า” ในข่าว และยังถูกกล่าวหาจากการลงคำบรรยายภาพสมเด็จพระบรมราชินีนาถและสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พิศาลด้วย (ดูใน พ.ร.บ. 1/2525/18) และกรณีหนังสือต้องห้ามที่ชื่อ “เก้ารัชกาลแห่งราชวงศ์จักรี” หรือรู้จักกันในนาม “สมุดปกเหลือง” ในเวลาต่อมา นายสมาน คงสุขผล อดีตนักศึกษามหาวิทยาลัยมหิดล ถูกกล่าวหาเป็นผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ และถูกจับกุมในวันที่ 8 กรกฎาคม 2526 พร้อมทั้งมีการจับกุม นายถวัลย์ แสงกาญจนานนท์ และนายพงษ์เทพ มโนพิพัฒพงศ์ ในฐานะผู้พิมพ์และผู้รับส่งเผยแพร่ต้นฉบับ โดยทั้งคู่ให้การรับสารภาพ ศาลจึงพิพากษาจำคุกคนละ 8 ปี แต่ให้การเป็นประโยชน์ จึงเหลือจำคุกคนละ 4 ปี ส่วนนายสมานให้การปฏิเสธ ศาลชั้นต้นจึงตัดสินให้จำคุก 8 ปี นอกจากนั้นยังมีการจับกุม นายจักร พัตร์ระ อดีตนักศึกษามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในข้อหาแจกจ่ายและเผยแพร่หนังสือฉบับนี้ให้ผู้อื่น (พ.ร.บ. 1/2526/12)

กรณีสื่อต่างชาติ หรือชาวต่างชาติ ได้แก่ กรณีของนาย Leck Kisielewicz ชาวฝรั่งเศส (2537) (อ้างถึงใน ส.ศิวรักษ์ 2538: 16) กรณีนาย โคชิ ทากาฮาชิ ชาวญี่ปุ่น (2544) (คมชัดลึก 23 ก.ค.2546) กรณีบทความในหนังสือพิมพ์ The New Light of Myanmar ในปี 2544 ของนาง มา ดิน วิน (Dr.Ma Tin Win) ข้าราชการสังกัดสภาการศึกษาของพม่า (ข่าวสด 20 พ.ค.44) กรณีนางเชอร์รี่

⁵³ พ.ต.ต.อนันต์ก่อตั้ง “ขบวนการชนวน” ในช่วงหลัง 14 ตุลาคม 2516 เพื่อต่อต้านขบวนการนักศึกษาฝ่ายซ้ายและต่อต้านการคอร์รัปชัน โดยเขาถูกไล่ออกจากราชการในปี 2518 และหลัง 6 ตุลาคม 2519 ได้หลบไปบวช จนในปี 2526 ได้สึกออกมาเคลื่อนไหวต่อต้านการแก้ไขรัฐธรรมนูญ ในนามของขบวนการชนวนอีกครั้ง คำพิพากษาทั้งสองคดีของพ.ต.ต.อนันต์ได้ใน นุญร่วม เทียมจันทร์ (2531: 194-250) และดูรายงานข่าวกรณีนี้ในช่วงนั้นได้ใน พ.ร.บ. 1/2526/13

เลวิน เจ้าของร้านอาหารเซนต์ แจ็ก ในเมืองฟิลาเดเฟีย สหรัฐอเมริกา (2545) (กรุงเทพธุรกิจ 3 ก.ค. 45) และกรณีนิตยสาร Far East Economic Review (2545) (มติชนรายวัน 1 มี.ค.45)

นอกจากนั้น ความเปลี่ยนแปลงประการหนึ่งในการดำเนินการซื้อหาหมิ่นประมาท กษัตริย์ฯ ก็ตั้งแต่ในทศวรรษ 2540 เริ่มปรากฏคดีหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ หลายกรณีที่มาจากการ นื้อโกง โดยลักษณะคดีทำนองนี้มักมาจากการแอบอ้างอำนาจของสถาบันกษัตริย์ไปกระทำการ หลอกลวง หรือหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจหรือสังคมในแง่มุมต่างๆ และเจ้าหน้าที่รัฐได้ใช้ข้อหา มาตรา 112 ในการดำเนินคดีไปด้วยพร้อมๆ กับข้อหานื้อโกงด้วย เช่น กรณีนายสุวิทย์ เมฆาสิงห รักษ์ และนายชัยวัฒน์ อรพรตระกูล (2541) ถูกข้อหาร่วมกันนื้อโกง และคูหมิ่นรัชทายาท โดย ผู้ต้องหาได้แอบอ้างการก่อสร้างของโครงการหลวง เพื่อหลอกลวงค่านายหน้าจากบริษัทรับเหมา ก่อสร้าง (ไทยรัฐ 6 ม.ค. 2541) กรณีนายณรงค์ จงกัทรนิชพันธ์, นายสุรเดช มหามณั และ นาย ธนกร ชวศร (2543) ถูกฟ้องฐานคูหมิ่นกษัตริย์ฯ ปลอมและใช้เอกสารปลอม และนื้อโกง โดย ทั้งหมดได้แสดงตัวเป็นพนักงานธนาคารกรุงเทพ และแอบอ้างว่าในหลวงทรงมอบให้จำเลยเป็นผู้มี อำนาจแทนในการฝากถอนทองคำ (ข่าวสด 27 ม.ค. 2544) หรือกรณีนาง กรรณิการ์ ตั้งพานิช (2546) ซึ่งได้ทำการแอบอ้างเป็นบุคคลในสังคมชั้นสูงและสนิทกับบุคคลในสถาบัน สามารถวิ่งเต้น ตำแหน่งให้ได้ กรณีนี้ศาลได้พิพากษาจำคุก 9 ปี (กรุงเทพธุรกิจ 1 ก.ค.2548)

ลักษณะคดีเช่นนี้ เป็นไปได้ว่าสะท้อนถึงการขยายพระราชอำนาจนำ และสถานะทาง สังคมวัฒนธรรมของสถาบันกษัตริย์ในสังคมไทยในช่วงสองถึงสามทศวรรษนี้ รวมทั้งการขยาย ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเครือข่ายสถาบันกษัตริย์ ทำให้การแอบอ้างสถานะของสถาบัน กษัตริย์ไปใช้หาประโยชน์ส่วนตนนั้นขยายตัวเพิ่มมากขึ้น โดยการแอบอ้างสถานะของสถาบัน กษัตริย์ภายใต้กฎหมายข้อหานี้ ก็ทำให้ยากแก่การวิพากษ์วิจารณ์หรือการติดตามตรวจสอบอีกด้วย

นอกจากนั้น กรณีในช่วงทศวรรษ 2530-2540 ยังปรากฏการแจ้งความที่มีการตีความ ขยายความกฎหมายออกไปมากขึ้น อย่างการตีความไปถึงสัญลักษณ์ใดๆ เกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ เช่น กรณีพระราชกานาวินสุทธิ์แห่งวัดธรรมกาย (2542) ซึ่งถูกคณะกรรมการศาสนากล่าวหาใน ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ใน 3 เรื่อง ได้แก่ สั่งตัดต้นไม้ที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้ทรงปลูกไว้, ย้ายพระพุทธรูปประธานที่สมเด็จพระเทพฯ ทรงหล่อไว้ และการครอบครองที่ดิน โดยไม่ใช่สมณศักดิ์ซึ่งเป็นราชทินนามที่ได้รับพระราชทานในการซื้อหรือถือครองที่ดินตามจังหวัด ต่างๆ หรือกรณีนายนิคม มุสิกคามะ (2542) อธิบดีกรมศิลปากร ถูกแจ้งความร้องทุกข์จากกรณี การสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์รัชกาลที่ 1 ที่จังหวัดบุรีรัมย์ ที่มีการก่อสร้างผิดแบบ และกรณี

บัณฑิต อาเนีย ที่ได้กล่าวในงานเสวนาวิชาการของคณะกรรมการการเลือกตั้ง (กกต.) (22 กันยายน 2546) วิพากษ์วิจารณ์เรื่องตำแหน่งแห่งที่ของพระบรมฉายาลักษณ์ในศาลสถิตยุติธรรม⁵⁴

รวมถึงการตีความไปถึงบุคคลในตำแหน่งที่กฎหมายไม่ได้คุ้มครองด้วย เช่น กรณีในปี 2547 ของนาย ประจวบ อินทปัญช์ นักธุรกิจในจังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งถูกกล่าวหาว่าได้แอบอ้างเป็นผู้ถวายงานรับใช้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ในสำนวนแรก ส่วนในสำนวนหลังถูกกล่าวหาว่าได้แอบอ้างเป็นผู้ทำงานรับใช้สมเด็จพระราชินี และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ในคดีนี้ศาลชั้นต้นมีการตัดสินลงโทษจำคุกทั้ง 2 กระทั่ง กระทั่งละ 5 ปี รวมจำคุก 10 ปี แม้แต่ในกรณีของสมเด็จพระเทพฯ ด้วยก็ตาม⁵⁵

ปรากฏการณ์อีกประการหนึ่ง คือแนวโน้มของการตัดสินพิพากษาโทษที่ค่อยๆ เพิ่มขึ้น มากขึ้น โดยก่อนหน้าทศวรรษ 2520 จำนวนโทษสูงสุดที่มีการตัดสินคือจำคุก 5 ปี (กรณีประจวบ สารพัด และสุวัฒน์ วรดิลก) แม้แต่ในช่วงความขัดแย้งทางการเมืองแหลมคมอย่างหลัง 14 ตุลาคม 2516 ก็ไม่มีการลงโทษที่เกินกว่านี้ จนกระทั่งทศวรรษ 2520-2540 ภายหลังการแก้ไขอัตราโทษหลัง 6 ตุลาคม 2519 จึงได้มีคดีที่ลงโทษจำคุก 8 ปี (กรณีสมาน คงสุขผล) และ 9 ปี (กรณีกรณีการ ตั้งพานิช) แต่ก็ไม่มีกรณีใดตลอดประวัติศาสตร์เท่าที่ผู้วิจัยพบ ซึ่งเคยมีการตัดสินลงโทษจำคุกเกินกว่าหรือเท่ากับ 10 ปีมาก่อน จนกระทั่งความขัดแย้งทางการเมืองในปัจจุบัน

กล่าวได้ว่า ทั้งการให้ความหมายต่อข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ ผ่านอุดมการณ์ราชาชาตินิยม ซึ่งมีลักษณะทำให้การกระทำผิดข้อหานี้กลายเป็นสิ่งร้ายแรงทั้งต่อความเป็นชาติ ผู้คนในชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับประชาชน และผ่านวาทกรรมเกี่ยวกับอำนาจอธิปไตย ที่นักกฎหมายมหาชนพยายามนิยามให้กษัตริย์ถืออำนาจอธิปไตยร่วมกับประชาชน รวมทั้งลักษณะการใช้กฎหมายในกระบวนการยุติธรรมเองที่ขยายความอย่างกว้างมากขึ้น ขยายครอบคลุมไปถึงสัญลักษณ์ต่างๆ เกี่ยวกับกษัตริย์มากขึ้น ล้วนมีส่วนสร้างความคลุมเครือและความลักลั่นในการตีความและทำความเข้าใจขอบเขตของกฎหมายหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ นี้เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ แม้ในสองถึงสามทศวรรษที่ผ่านมา ปัญหาเหล่านี้จะไม่ถูกนำเสนอมากนักในสังคม⁵⁶ เช่นเดียวกับปัญหา

⁵⁴ กรณีนี้ศาลชั้นต้นได้ตัดสินจำคุกกระทั่งละ 2 ปี รวม 4 ปี แต่เห็นว่าจำเลยป่วยด้วยโรคจิตเภท จึงให้รอการลงโทษไว้กำหนด 3 ปี หากในชั้นศาลอุทธรณ์ ได้กลับคำพิพากษาว่าจำเลยยังสามารรถรู้ผิดชอบและบังคับตัวเองได้ จึงให้ลงโทษจำคุก 2 ปี 6 เดือน ไม่รอกการลงโทษ ขณะนี้คดีนี้ยังอยู่ในชั้นศาลฎีกา (ดูบันทึกของผู้ต้องหาคดีนี้ได้ใน บัณฑิต อาเนีย 2553)

⁵⁵ ต่อมา ศาลอุทธรณ์ได้ยกฟ้อง 1 กระทั่งในสำนวนเรื่องสมเด็จพระเทพฯ เหลือจำคุก 5 ปี ส่วนศาลฎีกาตัดสินในปี 2552 ได้ลดโทษเหลือจำคุก 4 ปี กรณีนี้มีความซับซ้อนและผู้เกี่ยวข้องจำนวนมาก โดยฝ่ายจำเลยเห็นว่า การดำเนินคดีทั้งหมดเป็นการกลั่นแกล้ง ต้นเหตุเกิดจากปัญหากับคู่เจรจาซื้อขายที่ดินและอพาร์ทเมนต์ สามารถดูเรื่องเล่าของนายประจวบ และคำพิพากษาในศาลชั้นต่างๆ ได้ใน โปรดิวเซอร์แอ็ด (เรียบเรียง 2554, 2555)

⁵⁶ มีจดเสวนาเกี่ยวกับมาตรา 112 ครั้งหนึ่งในปลายทศวรรษ 2520 ซึ่งมีนักกฎหมายและทนายความหลายคนเข้าร่วม และมีการอภิปรายถึงปัญหาของมาตรานี้ในขณะนั้นหลายประการ (ดูใน กองบรรณาธิการปาราชสาร 2530) แต่ภายหลังจากนั้น ก็ไม่ได้มีการอภิปรายเรื่องนี้ในสังคมไทยอีก โดยอาจยกเว้นการเคลื่อนไหวเป็นรายกรณีไป เช่น การรณรงค์ในกรณีสุลักษณ์ ศิวรักษ์

สถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ แต่มรดกของเหล่านี้ ก็ได้ตกทอดมาถึงความขัดแย้งทางการเมืองในปัจจุบัน

2.3 บทสรุป

“หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ” มิใช่เพียงข้อหาทางกฎหมาย ซึ่งมีความหมายหยุดนิ่งไม่เปลี่ยนแปลงอยู่ในตัวบท หากแต่ความหมายและความเข้าใจต่อข้อหานี้สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงบริบททางการเมืองและวัฒนธรรมภายในรัฐไทยในช่วงต่างๆ และแยกไม่ออกจากความเข้าใจต่ออำนาจขององค์อธิปัตย์และโครงการการสร้างอุดมการณ์หลักของรัฐ ข้อหานี้จึงมีฐานที่มาทางวัฒนธรรม และมีลักษณะการบังคับใช้ที่มีแนวโน้มของการเมืองมาอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือใช้ในการควบคุมแสดงความคิดเห็นทางการเมืองในประเด็นสถาบันกษัตริย์ และใช้กล่าวหาผู้ขัดแย้งฝ่ายตรงข้ามในทางการเมือง การพิจารณากฎหมายหมิ่นพระบรมเดชานุภาพจึงจำเป็นต้องจัดวางมันในปริภูมิทางการเมืองและบริบททางสังคม มากกว่าเพียงพิจารณาอยู่ในตัวบทกฎหมาย และคำพิพากษาต่างๆ

ภายใต้รัฐแบบจารีต ซึ่งพระมหากษัตริย์อยู่ในสถานะที่เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยและอยู่ในสถานะสูงสุดของสังคมการเมือง ข้อหานี้มีความหมายอย่างกว้างขวาง โดยหลอมรวมการกระทำหรือการแสดงออกทั้งหมดที่กระทบต่ออำนาจ บารมี หรือพระบรมเดชานุภาพของกษัตริย์ในฐานะ “อาชญาหลวง” หากก็ไม่ได้ใช้บังคับโดยทั่วไป ด้วยกลไกอันจำกัดของรัฐจารีต แต่ฐานคดีและการให้ความหมายทางวัฒนธรรมต่อสถาบันกษัตริย์ ได้แก่ คดีเทวราชา คดีเจ้าชีวิต คดีธรรมราชา ก็ยังคงมีอิทธิพลสืบเนื่องต่อมา รวมทั้งยังเป็นคดีพื้นฐานที่มีผลต่อการสร้างความรู้สึกลงในด้านของความหวาดกลัวที่เคยมีอยู่แวดล้อมสถาบันกษัตริย์ในสังคมไทย

จนภายใต้กระบวนการสร้างความเป็นรัฐสมัยใหม่ในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผ่านทั้งการสร้างระบบกฎหมายสมัยใหม่ การสร้างความเป็นประชากรภายในรัฐ และการสร้างอุดมการณ์ชาตินิยมไทย ที่ชนชั้นนำนิยมชาติให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ ความหมายของข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพถูกเชื่อมโยงเข้ากับการละเมิดอำนาจของราษฎรภายในชาติที่มอบไว้ให้กับกษัตริย์ รวมทั้งการทำให้ข้อหานี้กลายเป็นอาชญากรรมภายในประมวลกฎหมายสมัยใหม่ ซึ่งทำให้การตีความเคร่งครัดมากขึ้น แต่การบังคับใช้ก็ยังจำกัดอยู่ในหมู่ปัญญาชนทวนกระแสและนักหนังสือพิมพ์ ซึ่งเป็นกลุ่มแรกๆ ที่พยายามเข้าไปช่วงชิงนิยามความเป็นชาติที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่

แม้สังคมไทยจะเปลี่ยนเข้าสู่การปกครองในระบอบประชาธิปไตยแล้ว และอำนาจอธิปัตย์ในทางหลักการถูกเปลี่ยนย้ายมาอยู่ในมือประชาชน ความเข้าใจต่อกฎหมายถูกกำกับด้วย

สิทธิเสรีภาพของพลเมือง แต่ภายใต้การประนีประนอมกับอำนาจตามประเพณี ความเข้าใจต่อข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพยังคงมีลักษณะลักลั่นคลุมเครือ บนฐานการต่อสู้ช่วงชิงการให้ความหมายต่ออำนาจอธิปไตยภายในรัฐ ซึ่งยังคงดำเนินสืบเนื่องมา

ในช่วงต้นทศวรรษ 2500 ภายหลังกการรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และการฟื้นฟูสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับรัฐบาลทหาร ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ กลายไปเป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรม “ความมั่นคงของรัฐ” และถูกบังคับใช้เป็นส่วนหนึ่งของการกวาดล้าง “ภัยคุกคาม” ต่อความมั่นคง จนกระทั่งภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ภายใต้อำนาจขัดแย้งทางอุดมการณ์และบริบทสงครามเย็น ข้อกล่าวหานี้ถูกเชื่อมโยงกับการเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์อย่างเข้มข้น อย่างแทบเป็นสิ่งเดียวกัน ในฐานะเป็นการกระทำที่มีเป้าหมายในการล้มล้างสถาบันกษัตริย์ ซึ่งนำไปสู่การแก้ไขเพิ่มเติมอัตราโทษในที่สุด

จนภายหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ภายใต้อำนาจขยายตัวของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมประชาธิปไตย การจัดวางสถานะของสถาบันกษัตริย์ให้ “อยู่เหนือการเมือง” การสร้างความรู้สึก “ความใกล้ชิด” ระหว่างกษัตริย์กับพลเมือง และการสร้างวาทกรรมเกี่ยวกับอำนาจอธิปไตยใหม่ ที่นิยามให้กษัตริย์และประชาชนถืออำนาจสูงสุดร่วมกัน ข้อหาหมิ่นประมาทกษัตริย์ฯ จึงมีแนวโน้มจะถูกตีความได้อย่างกว้างขวางมากขึ้น ทั้งในฐานะเป็นความผิดในการละเมิดต่อสายสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับประชาชน และการละเมิดต่ออัตลักษณ์ตัวตนของ “คนไทย” ขณะเดียวกันข้อหานี้ก็ถูกใช้ในการควบคุมการนำเสนอภาพลักษณ์ของสถาบันกษัตริย์ การจำกัดการถกเถียงเกี่ยวกับบทบาททางการเมืองของสถาบัน และทำให้กระบวนการสถาปนาพระราชอำนาจนำไปได้อย่างมั่นคง ตั้งแต่ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา

จากภาพรวมในเชิงประวัติศาสตร์ดังกล่าว อาจกล่าวได้ว่าในช่วงบริบททางการเมืองที่สถาบันกษัตริย์เผชิญกับปัญหาความชอบธรรมอย่างเข้มข้น ทั้งการถูกท้าทายจากอุดมการณ์อื่นๆ หรือการเคลื่อนไหวต่างๆ การกล่าวหาและบังคับใช้ข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพมีแนวโน้มจะเพิ่มมากขึ้น เช่น ในช่วงปลายของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หรือในช่วงภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ในช่วงเหล่านี้ความรุนแรงและการผลิตสร้างความหวาดกลัวที่เกิดขึ้นจากข้อหานี้ก็มีแนวโน้มจะเพิ่มสูงขึ้นด้วยเช่นกัน กล่าวได้ว่าบริบทของการใช้ความหวาดกลัวเป็นเครื่องมือทางการเมืองนั้น มีแนวโน้มจะเกี่ยวพันกับสถานะของความรู้สึกเปราะบางหรือสั่นคลอนในสถานะของฝ่ายชนชั้นนำ ทำให้ต้องเลือกใช้เครื่องมือนี้ในการควบคุมป้องปรามพลเมืองในช่วงนั้นๆ